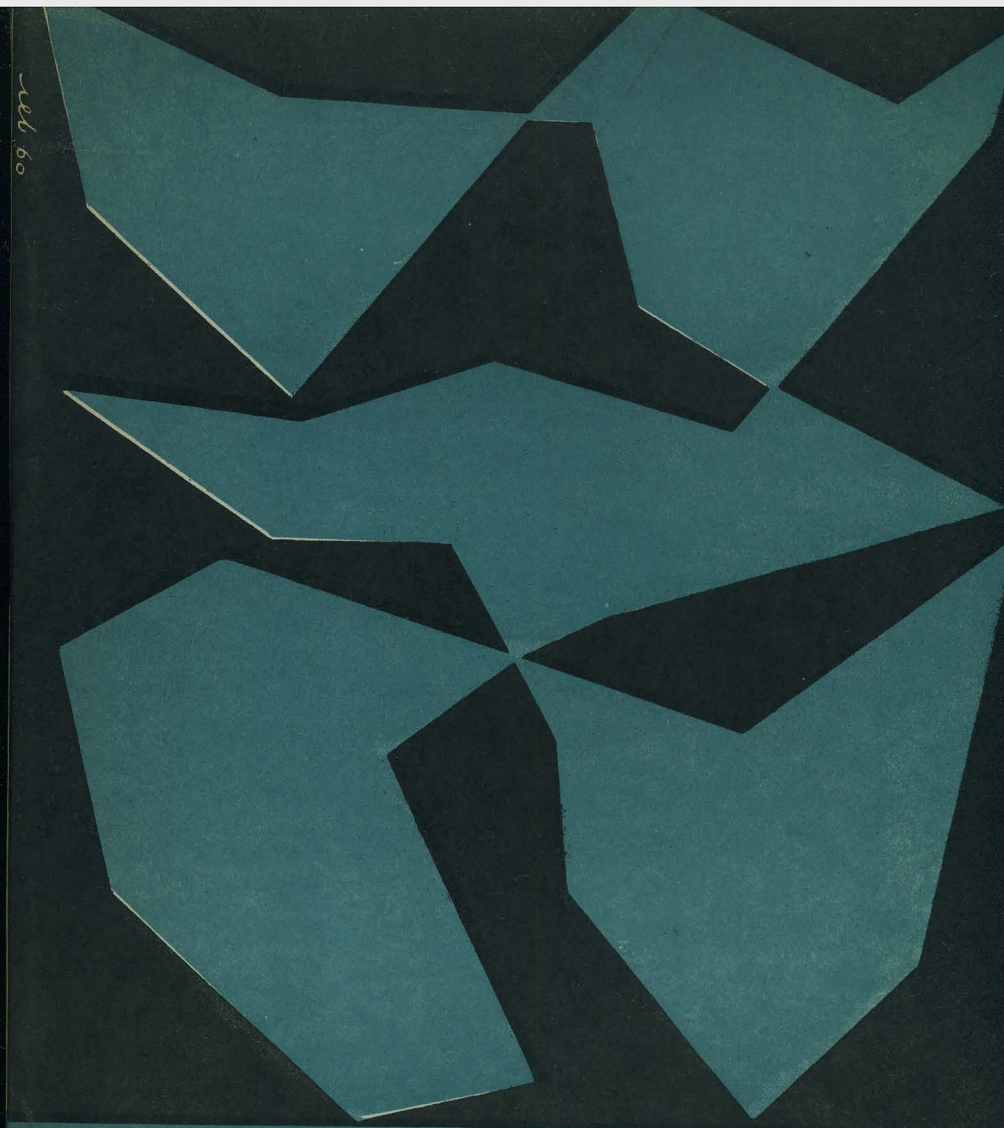

cel 60

5 ІДЕЙ
ЯКІ
ЗМІНЮЮТЬ СВІТ

БАРБАРА ВОРД

П'ЯТЬ ІДЕЙ, ЯКІ ЗМІНЮЮТЬ СВІТ

BARBARA WARD

**Five Ideas That Change
The World**

БАРБАРА ВОРД

**П'ЯТЬ ІДЕЙ,
ЯКІ ЗМІНЮЮТЬ СВІТ**

(Переклад з англійського)

diasporiana.org.ua

Ukrainian Student Press, New York City, N. Y.

Нью Йорк

1960

Обкладинка М. Левицького

ПЕРЕДМОВА

Барбара Ворд є світової слави економісткою і передовим англійським дослідником питань міжнародної політики. В своїй студії п. н. "П'ять ідей, що змінюють світ", що була опублікована окремим виданням в 1959 році, вона розглядає шляхи розвитку п'яти різних ідеологічно-політичних і суспільних напрямків, а саме націоналізму, індустріалізму, комунізму, колоніалізму та інтернаціоналізму. Авторка вважає, що "націоналізм є безперечно найсильнішою політичною силою, з якою треба рахуватися". При тому вона широко аналізує вплив націоналізму на чотири інші напрямки. Суть націоналізму вона бачить у прагненні людини і народу до свободи. Вона пише: "Одиниці і нації мають однакове право до самоозначення. Люди не можуть бути вільні, якщо не є вільними їхні національні спільноти". Прагнення до свободи не вдалося нікому знищити. Із факту, що проти насильства і поневолення завжди піднімається боротьба народу і людини, авторка черпає віру в остаточний провал пануючої тут і там тиранії, вона вірить у перемогу ідей вільної людини й націй. Перемога тих ідей неминуча ще й тому, що вони згідні з основними законами Творця нашого життя.

Думки Барбари Ворд є дуже близькі українському читачеві. В сучасному світі в боротьбі між силами тоталітарної тиранії і вільними та спрагненими волі народами, український народ займає одне з передових місць.

Видавці

РОЗДІЛ 1

Націоналізм

I.

Я думаю, що розгляд проблем сучасного світу ми повинні починати з визначення суті влади. Чи ж треба доводити, що в основі більшості національних і міжнародних питань лежить проблема влади; влади в найпростішому розумінні, влади, як її розуміють люди, здатні заставити інших робити те, що вони хочуть. В нашому світі ту вирішальну функцію виконує держава: примусом і силою — при деспотичному уряді, а, розуміється, через узгодження — при демократичному. Так чи інакше, всякий уряд, кінець-кінцем, спирається на свої можливості накидати свою політику і здійснювати свою волю. Це абсолютна суверенність, що її здійснює тільки держава.

Отже держава є центральним пунктом усіх наших проблем. Тому ж тут нам ідеться про міжнародні відносини, ми займемось в основному висвітленням одного з її аспектів, а саме: її відношенням до інших держав. Це фокус, у якому концентруються всі тенденції розвитку, можливості і перспективи міжнародної політики. Не зашкодить, однак, приглянутись і до самої держави, окремо взятої, ізольовано. Нам здається, що ми все

знаємо про державу, коли говоримо про неї. А проте це поняття до невпізнання змінилося на протязі століть. Те, що ми розуміємо під державою сьогодні, було чимось зовсім іншим для наших пращурів. Наше розуміння і підхід до держави визначаються таким окресленням, як “нація-держава”, або “Організація Об'єднаних Націй”. Для нас “нація” і “держава” і тотожними поняттями, хоч таке тлумачення ще відносно нове. Якщо б ми дискутували над цією проблемою в XVI ст., нам не довелось би вживати окреслення “нація-держава”. Тоді напевно теж ми говорили б про “державу” тільки, як про організацію політичної влади і не пробували б давати їй визначення. Саму владу могла уособлювати династія, або завойовник, або вільне місто, або сам Папа римський. Ніхто однак не думав би про державу, беззастережно тотожну з нацією.

Ні, та панівна інституція нашої сучасної міжнародної системи оформилась шойно на протязі трьох останніх століть; це зовсім нове поняття, яке означає, що між націоналізмом і державою є прямий зв'язок, або, що сенсом існування національної групи якраз і є право на власну державність.

Якже ж вона оформилась? Деякі її коріння дійсно дуже давні, хоч сама вона наскрізь сучасна. Вони сягають до інституції, яка можливо сотню тисяч років тому була основною суспільною організацією людства — до племені. Ця система, яка сьогодні зберігається ще в живій дійсності тільки в Африці і подекуди в Азії, була в свій час універсальною.

Всі наші суспільні твори, або просто суспільства, походять від племінного кореня, який власне й віщував появу певних елементів нашого пізнішого, повнокровного націоналізму.

Першим і наймогутнішим елементом було почуття спорідненості, наявність близького зв'язку з певною групою чи середовищем людей, зв'язку ближчого, ніж з усіма групами, і водночас свідомість перебування під єдиною владою. Ця єдність і організаційна згуртова-

ність посилювались спільними традиціями і звичаями, легендами та мітами і, що дуже важливе — спільною мовою. У Новій Гвінеї, напр., мова змінюється фактично від села до села, коли пересуваємось від однієї спорідненої групи до іншої.

Але є й інша сторона цієї єдності і організаційної згуртованості. Це відчуття браку споріднення з іншими і свідомість того, що ті інші — чужинці, що не належать до даної групи. Від чужинців до ворогів — тільки один крок, особливо тоді, коли наміри чужинців, їх бажання і поведінка можуть завдати шкоди в житті твого власного племені. У найдавніших легендах говориться не тільки про єднання, але й про ворогування племінних груп.

Нас огортає від цього своєрідний смуток, коли так подумаєш, але всі основні передумови напруження в сучасному нашому світі, всі спори, що призводять до ворожнечі і війни, можна легко знайти і в племінному ще суспільстві. Коли західні місіонери вперше досліджували Африку сто років тому, найбільш характерним явищем там була майже суцільна міжплемінна війна, яка виникала під економічним тиском, як голод чи інші недостачі, або в силу розросту племен.

Основні причини конфліктів різнились тільки формою, а не суттю на протязі тисячоліть людського існування. Коли одно плем'я забирає від іншого ловецькі поля, або рибні резервації, мотиви в даному випадку такі самі, які були в Гітлера, коли він мріяв про поневолення України, щоб наситити німців. А де немає економічних спонук, то замість них дуже часто з'являється політична амбіція. Плем'я, що переважає чисельно або своєю організованістю в гонитві за владою, мимоволі прагне накинути свою зверхність слабшій сусідній групі. Ашанти тиснулись до моря, фуляни накидали своє панування гавзам, зулюси пронеслись були півднем, а яоти продавали своїх сусідів арабам як невільників. Невідомі ватажки тисячів племен були предтечами наших Александрів і Наполеонів, Тамерланів і Чингіс-ханів.

Але в більшості країн світу племінна організація належить уже до далекого минулого. Причини ж того, що вона проминула, такі ж різноманітні, як і сама історія людини. Тут я хотіла б згадати три або чотири передумови розвитку і змін, кожна з яких була вирішальною у формуванні людської долі. Першу з них можна б назвати початком самої цивілізації. Це сталося тоді, коли потреба краще організованих і передовіших методів обробітку землі спонукала до єдності певну кількість різних родин, груп і племен. На особливу увагу заслуговує те, що складніші політичні, адміністративні і технічні винаходи мали місце найраніше в долині Нілу, вздовж двох великих рік Месопотамії і в басейнах Індусу та Жовтої Ріки. Могутні маси води, припливи і відпливи, вможлилювали культивування землі і були причиною небезпек і нещастя, а ту стихію можна було опанувати лише спільними зусиллями великої кількості людей.

Адміністрація грандіозного масштабу була вже konieczністю, отже і в тих перших центрах цивілізації, яка поставала в третьому і другому тисячолітті до Христа, політична єдність дуже часто спиралась на складну бюрократію.

Інший рід зміни — це просування великих і плодючих племінних груп шляхом мирного поселення. Розселення слов'янських народів у Східній Європі, у Великоросії, а протягом останніх сторіч і в напрямі на схід, на Сибір, — це головні підвалини сучасної радянської держави. Діти Гана — тверді, загартовані племена Північного Китаю — теж множились і завоювали землю, посуваючись на південь від Жовтої Ріки. І в Північній Америці, хоч тут міграція відбувалась вже в після-племінний період, ми можемо помітити хвилю відносно мирного розселення, яке дало свої наслідки протягом трьох останніх століть.

Однак у більшій частині світу третій рід зміни остаточно поклав край племінній організації. Завоювання було найсильнішим стимулом перемін в історії людства. Нема найменшого сумніву, що нам треба дякувати Бо-

гові, що тепер уже так не є і що така дійсність належить в основному до минулого. На якійсь певній території великі групи підпорядковували собі менші племена, а головний ватажок їх вів твердою рукою до закладання королівства. Завойовані племена потрапляли в підрядне становище, звичайно, як васали. А незабаром, як слід припустити, королівство переходило в фєвдальну фазу. Вірність племені ставала вірністю провідникові, або династії. Накидалась мова завойовника або поставала нова, спільна мова із злиття двох мов — завойовника і завойованих. Ось так і територія, на якій відбувається цей процес злиття і спаяности, розширювалась на довгі періоди історії, а панівною політичною формою була династична держава, або династична імперія.

Зміну, яка наступає на цьому етапі, я хотіла б розглянути докладніше, бо якраз тут починається піднесення націоналізму в сучасному розумінні цього слова. Для того потрібно слідкувати за розвитком західного суспільства в його колысці — на Середземномор'ї, і в Західній Європі. Тут бо зродився націоналізм таким, яким ми розуміємо його нині. Особливий збіг обставин у Західній Європі — расових і географічних — спрямував історію людства на нові шляхи.

Ранню структуру Західної Європи, після падіння Римської імперії, творили племінні групи, які після цілого ряду завоювань, об'єднались у фєвдальні королівства. В часи середньовіччя три з цих груп настільки національно оформились, що кожна з них уже можна було розпізнати за її власними ознаками. Цезар підкорив був племена Галії і дав їм латинізовану мову. В період фєвдального поділу земель між англійськими лордами, капетінгськими монархами і бургундськими васалами — народні маси почали говорити по-французьки. Ця мовна територія мала вже тоді доволі виразні географічні кордони — на Атлантику, вздовж Піренеїв і Альп.

Тільки один кордон залишався невизначеним — в Ельзасі і Лютрингії. А як наслідок, цей кордон був однією із найбільш нестабільних границь недавньої іс-

торії, з безліччю — чому ніхто не заздрить — інвазій і протинвазій, які продовжувались до наших днів. Але наприкінці середовіччя — скажімо, в кінці чотирнадцятого століття — Франція була свідомо того, що вона творить велику національну групу, яка говорить французькою мовою, і дуже можливо, що головним поштовхом до цього самоусвідомлення був час, що його провели французи в боротьбі з англійцями, які були тут же під боком. Ніщо не підсилює так національних почувань, як наявність когось іншого.

Англія пройшла трохи подібний цикл розвитку після норманського завоювання. Мова французьких переможців змішалась із місцевою англо-саксонською і оформилась в англійську, і той факт, що Англія була островом, витворив здавна почуття внутрішньої єдності і відмінності від інших країн.

Щасливий рід людей, цей світ малий,
Дорогоцінний камінь у сріблестім морі,
Немов контора в мурі, щоб йому служити,
Або глибокий рив, щоб дім його охоронити
Від заздристі всіх тих країв, що менш щасливі.
оборонити

Благословенна нива ця, земля і ця країна,
Ця Англія.

Палкий націоналізм, що його вклав Шекспір у цей панегірик, черпав немало тепла з його відчуття довголітньої боротьби проти “менш щасливих країн” — проти Франції в його історичних творах, проти Іспанії — в його ж власний час. Єдність кожної національної групи завжди посилювалась наявністю націоналізму в сусідньої нації.

Іспанія є останньою в цьому тріо. Її відчуття спільної національної долі гартувалось у намаганні викинути арабських завойовників з Іберійського півострова і скріплялось латинізованою мовою та морськими і гірськими кордонами, які відтинали його — включаючи португальську енклаву — від основного масиву Європи.

Ці три країни дійшли до меж сучасного світу з унікальним збігом мови і кордону.

До відчуття єдиного потоку історії, спільної долі і традицій, які сягають у далеке спільне минуле, додано найтвердіший із цементів — спільну мову. Думка, що це може бути найсильніший кріпильний елемент у державі, пройняла свідомість людства.

II.

Самої мови, очевидно, ще не досить, щоб пояснити зріст сучасного націоналізму. Сама мова є лише стенографією для записування почуття спільної приналежності, для класифікації тих самих пам'яток і традицій того самого історичного буття, тієї самої спільної культурної ідейної спадщини. Коли у вісімнадцятому столітті націоналізм набирав форм модерного руху, його предвісниками в багатьох частинах Європи були не воїни і державні мужі, а вчені і поети, які намагались знайти в старих легендах і півзабутих народніх піснях “душу” нації. А це ж була мова, засобами якої, були зафіксовані оті пам'ятки, донесений до наших днів спільний досвід і історичне літописання.

Відчуття спільної мови і культури не було б тим політичним збудником, яким воно є в наші дні, якби воно не було так міцно пов'язане з сучасними політичними революціями Заходу — політичним стремлінням до демократії і економічною революцією в науці й індустрії.

Три тисячі років тому стався в малій області середземноморського світу розрив із попередніми традиціями державної структури і організації, що були по суті деспотичними.

Панування того чи іншого сильного племені чи завоювання чужих груп перетворювало давні розпорошені племінні одиниці на централізовані династичні імперіяльні держави, в яких громадянин був цілковито підпорядкований волі володаря.

Але в грецькій державі-місті зродилась ідея, що

людина повинна правити сама собою при допомозі закону і що вона не повинна бути рабом, а вільним громадянином.

Після падіння Риму ця ідея відродилась, як животворча ідея в ході пізнішої європейської історії. Вже навіть у Середніх віках, ще до того, як повнотою виявили себе демократичні системи, заіснували дві чи три підвалини демократії. Передусім була визнана непорушність права (закону). Далі право підлеглих на те, щоб із ними радились, породило парламенти і станові з'їзди чотирнадцятого століття. Можливість плюральности влади — поділеної між державою, церквою, королівськими городами і вільними містами — злагіднювала централізаційні тенденції уряду. Перша новітня політична революція — англійська громадянська війна — велася, до речі, якраз за відновлення цих прав після міжцарів'я Тудорів.

Якщо людина мала право участі у власному самоврядуванні, тоді, логічно, її уряд не міг бути контролюваний кимось іншим іззовні. Не було б ніякого сенсу вважати уряд представництвом, якби він не міг діяти, як дійсний орган влади. Американська революція символізувала поєднання (гармонію) прав громадянина і держави. Вільний громадянин мав право правити сам собою, а звідси і ціле суспільство вільних громадян мало право порядкувати самим собою. Це ще не був модерний націоналізм. Американський народ вважав себе не окремою національною групою, а єдністю вільних людей, “що посвятили себе певній цілі”. Але вже на протязі двох найближчих десятиліть дозріло і національне самосвідомлення.

Французька революція, проголошуючи Права людини, творила новий тип нації. Відоме *leveé-en-masse*, яке перемогло давні династичні армії Європи, було першим виразником повної (завершеної) національної єдності, яка лягла в основу суверенної держави. Люди і нації мали в однаковій мірі право на самовизначення.

Людина не може бути вільною, якщо її національна спільнота не є вільною.

Проте ця сама революція дуже скоро довела, що протилежне не завжди мусить бути дійсним. Нація може стати цілком суверенною в її зносинах з іншими державами і водночас поневолювати власних громадян. Надмірна глорифікація нації може легко призвести до заникнення індивідуальних прав.

Горожанин може стати лише зряддям національної волі, т. зн. “загальної волі”, або “волі збірної”. В першому вибухові революційного запалу ідея Прав Людини і Прав Нації — ішли разом. Формально воно надалі так залишилося. Наприкінці Першої світової війни, Вудро Вільсон — чоловік демократичний державний муж світу, — закарбував у мирові договори право самовизначення, право національних груп мати власний суверенний уряд. А ніколи ж в історії людства не постало так багато незалежних національних держав, як власне після Другої світової війни.

А тепер про економічний аспект сучасного націоналізму. Коли промисловий переворот в Англії набрав розгону, то ще не було певности, що нові продукційні сили скріплять політичні стремління націоналізму. Багато англійців думало власне, що станеться інакше. Вони поділяли візію Теннісона, який твердив, що торгівля об'єднає всі нації в сфері спільних інтересів і приведе їх до “парляменту людини, до федерації світу”. Вільна торгівля уможливить кожній країні продукувати те, до чого вона має найбільше даних, і дозволить вільно обмінюватись товарами по цілому світі.

Але ця візія не проіснувала надто довго після половини XIX-го століття. Об'єднанню німецьких князівств в один Райх передувало митний союз. Тарифи не допускали конкуруючих британських товарів і помогли німецькій індустрії наздогнати Англію і навіть випередити її в цьому відношенні. Так у Німеччині дійшло до повного збігу тотожности національних і економічних кордонів тоді, коли націоналізм ще був новим і свідомим

своєї ролі. В той самий час індустріалізація країни поставила всі класи суспільства в залежність від нової економіки. Від тоді ця економіка перестала бути справою кількох купців і стояла на варті охорони народного господарства. А життя кожного члена суспільства залежало тепер від народного господарства. Коли воно загрожене, тоді й кожний з них був загрожений. У минулому велись війни, щоб забезпечити мінімальні торговельні вигоди. А чого не можна б зробити тепер, щоб охоронити господарські інтереси, що їх всі вважали спільними? Відповідь на це дав 1914 рік, а потім і 1939-ий.

Найцікавіший опис того, як зростав на силі і інтенсивності націоналізм у ХХ ст., дав нам проф. Тойнбі. Він описує стару політичну структуру династичних держав, на чолі яких стояли королі, як напр., німецькі князівства чи габсбурзька імперія, і вказує на те, що в ХІХ і ХХ сторіччях у цей старий державний корабель проникли два нові елементи, що спричинили зміни. З одного боку — рішуче переконання, принесене демократією, що кожний має право на участь у суспільному житті і що тому спільна влада повинна репрезентувати і їх інтереси. З другого боку, п'янка приправа господарського націоналізму — віра в те, що з початком індустріалізації справи охорони народного господарства підпорядковано особисте життя і долю кожного громадянина, члена даної нації.

Цей раптовий, пристрасний зріст усвідомлення спільності інтересів, що відбився на кожному членові нації, привів, як побачимо далі, до неймовірних розмірів енергії та спроможності при потребі здобутись на великі колективні зусилля. Але одночасно він привів і до могутнього та загрозливого зросту ворожнечі. Коли будь-які інтереси даної країни видавались загроженими ззовні, то всі вважали, що разом з тим постає небезпека життю цілого суспільства. І на тому відчутті небезпеки і страху можна було гартувати таку страшну зброю ненависти, таке демонічне недовір'я і ворожнечу, що націоналізм ХІХ ст. вилився в суцільне безглуз-

дя націонал-соціалізму. Це сталося в наш час і тому ми не певні, чи вже прогнали всіх його злих духів.

III.

Як із того всього ясно виходить, націоналізм є історичним процесом, що його можна розпізнати і визначити. Він пройшов у згаданих країнах певний шлях і втворив певний настрій і наставлення, які втілились в національну ідею. При допомозі сучасних засобів зв'язку й сама ідея, що розвинулась в даному місці, може легко стати надбанням всього людства.

Безперечно, що в ХХ ст. націоналізм, як історичний продукт певних політичних інституцій, географічних фактів і економічного розвитку в Зах. Європі, захопив увесь світ, ставши найбільшим важелем змін наших днів.

Ми бачимо це в Об'єднаних Націях, де лише за 11 коротких років кількість суверенних держав, в основу яких покладено національні моменти, зросла втричі і далі зростає. Як я вже вказала, в історії людства ще не було такого, щоб аж така велика кількість окремих, автономних, суверенних держав могла постати за такий короткий час.

Можливо, що силу націоналізму слід більше оцінювати за його впливом на наявні держави, аніж за його стимулом творити нові. Коли в наслідок американської революції постав уряд США, він ще не був націоналістичним. Це, як ми бачили, був уряд, який ставив перед собою одну ціль — зробити всіх людей рівними. Свобода — не націоналізм — була принципом його існування. Люди їхали до Америки не для того, щоб стати американцями, а щоб бути вільними. А ось через 150 років після того (після революції), ми не можемо, по-моєму не зробити висновку, що в той же час, як Америка зберегла свою прив'язаність до великих конституційних принципів її народження, вона дійшла й до виразного націоналізму. Розуміється, це вже таке суспільство, в якому безліч різних народів опинилася — си-

лою факту — в новому для них гурті, але з цього горнила виходить новий тип — американець в націоналістичному розумінні.

І російська революція пробувала побудувати державу на самій ідеологічній основі. Нове суспільство не було російським. Це був авангард вишикуваних воєнничих пролетарів світу. В ті дні ні Ленін, ні Троцький не вірили, що революція переможе в Росії, якщо вона не пошириться відразу й на цілу Європу і, чого доброго на весь світ. Все, що тоді було зроблене в Росії, вважали за трамплін нової революційної системи.

Але на протязі останніх сорока років, і зокрема від часу проголошення “соціалізму в одній країні” Сталіним в 1928 р. ми були свідками того, як у спорожнілі революційні канали Радянського Союзу хлинув могутній потік патріотичного російського націоналізму давнішої марки. Стимульоване героїчною боротьбою, що її вів нарід в обороні своєї землі під час останньої світової війни — почуття російських інтересів російської сили і гордості нині такі ж сильні, як і всякий уцілілий революційний принцип. Комунізм став по суті майже таким самим інструментом російської державної влади, яким був панславізм царів.

Цей тріумф націоналізму над двома найбільшими ідеологічними переворотами в усій історії людства підказує мені, що він і далі лишається наймогутнішою і найпроникливішою силою наших днів. Однак є вже деякі позначки того, що він починає потроху вичерпуватись і поступатись місцем для інших концепцій. На особливу увагу заслуговує те, що ці зміни помітні в Західній Європі, в першій колісці модерного, індустріялізованого, демократичного націоналізму, цебто, на арені, де свого часу проявилися найгірші наслідки такого націоналізму.

Жахливі європейські битви, що їх можемо сміло назвати племінними війнами сучасної людини, викликали нехіль до крайніх форм націоналізму. Нова і виснажлива боротьба ведеться ще й зараз між старим розумінням Франції, Німеччини, Італії, Голляндії і Бель-

гії, як окремими, суверенними, абсолютно незалежними державами, і новим поняттям про наднаціональні збірноти; народжується новий погляд, що вони мусять діяти разом, якщо хочуть вижити.

Крім розмов про політичну і економічну єдність в Європі, у багатьох серцях тліє почуття розчарування і огиди від наслідків надто палкого націоналізму. Вигляди на те, що це є ознакою нової течії, нової плодотворної ідеї, стають тим більш імовірні, коли зважити, де це стається, — в Західній Європі, де найдовше проіснували національні держави і де вони вчинили найбільше спустошення одна одній.

Але це є нешо інше, як тільки одна з можливостей. А покищо, коли зважити на все те, що діється по всьому нашому світі, на його мінливі інституції, його соціальний і економічний процес, на його нові форми піднесення, я вимушена ствердити, що націоналізм — це безумовно найпотужніша нині політична сила, з якою ми мусимо рахуватися.

IV.

Що ж ми маємо робити з цією силою? Як ми маємо ставитися до неї? Який кредит і який дебет впишемо до націоналістичної головної книги? Можливо, що перше, що нам слід буде сказати, — це віддати належне націоналізмові, бож у ставленні до фактів це буде наймудріший підхід. Організація суспільства за національними ознаками є одним із напрямків, яким ідуть людські збірноти, розвиваючи натурально свої політичні інституції, які беруть свій початок від ранніх зразків племінного суспільства.

Можливо, що цей висновок буде трохи передчасний. Дві чи три сотні років існування національної держави — це ще надто короткий період, щоб робити такі узагальнення, а тим більше, коли цей короткий період порівняти до тисячоліть людського буття. А проте більшість національних держав сягають своїм корінням далеко глибше, поза період новітнього націоналізму. Роз-

глядаючи останні дві тисячі років досить передової цивілізації, я вважаю за можливе сказати, що ми знаходимо там виразні ознаки національних спільнот, як перманентних угруповань, відколи живуть люди на землі. Можливо, що “перманентні притаманності” — це більш відповідне окреслення. Є ж бо виразний німецький стиль і такий же французький.

Це твердження, по-моєму, годі буде скріпити якоюсь ілюстрацією з Європи чи нової історії взагалі. Незабаром після народження Христа — під китайською династією Гана — народ Аннаму був прилучений до китайської імперії, в якій він пробув тисячу років. Від початку християнської ери до кінця дев'ятого століття Аннам був частиною Китаю, і навряд чи треба ще й підкреслювати те, що китайці чи не найбільше за всіх завойовників уміють розчиняти в собі інші групи своєю культурою, що вславилася своєю “губкоподібністю”, властивістю всмоктувати. Постійне розростання китайського суспільства було суцільною низкою анексій, під час яких всмоктано чужі організми в китайську систему і перетворено ті народи на китайців.

Однак і після тисячі років аннаміти вийшли з васальної залежності від Китаю, покинули імперію і повернулися до того, чим вони були колись — стали знову аннамитами. Отже, і найсконсолідованіша, найпроникливіша, здатна більше за всіх в історії людства всмоктувати в себе імперіальна система — не спромоглася всмоктати навечно малий сусідній народ — навіть після тисячі років імперіального володіння ним. Аннаміти вийшли такими, якими увійшли в неї — як окрема національна спільнота.

Нація, таким чином, є нормальною, а можливо і єдиним нормальним втіленням людських угруповань після-племінного періоду, і цей основний факт без особливих розважань можна, на мій погляд, вписати в баянс до рубрики активу. Було б дійсно жахом, уявити собі світ без національних відмінностей, без особливих прикмет чи то в культурі, чи то вдачі, без наявності контрапун-

кту і гармонії в міжнародному житті. Образ всього людства у вигляді одного-однісінького типу, тих самих інституцій, коли всі може носили б сині китайські робочі уніформи — такий світ був би кошмаром, деяким наляком чого, може бути сучасне подорожування літаками. Ви можете летіти від модного аеропорту до другого навколо світу і будете дивуватись, не знаючи де ви є. Вони всі виглядають як один. Ця тенденція до стандартизації в нашій сьогочасній індустріальній системі спонукає кожного хилитись до чогось такого, що має своє лице, культуру або традицію. Національні особливості подають чи не найкращу надію на різноманітність і відмінність, і такою ж мірою розвивають смак і підживлюють творчість в умовах нинішньої нудної одноманітності.

Ще одною позитивною стороною націоналізму є те, що його з успіхом можна скерувати на досягнення великих колективних цілей. Цю тезу, на мою думку, можна найкраще проілюструвати зіставленням історії двох великих далекосхідних країн — Китаю і Японії. Обидві вони, в різні часи, зазнали на собі страшних ударів від європейських купців, які намагались здобути їхні ринки для західної торгівлі. У 16-му сторіччі японці пішли навіть на припинення всіх зовнішніх зв'язків і понад дві сотні років дотримувались політики, якою по суті цілковито виключалися будьякі зовнішні впливи.

Коли ж протягом останнього століття європейський натиск став посилюватись проти Китаю, ця країна не змогла вже зважитись на такий рішучий крок. Її внутрішня політична слабкість поглиблювалась. Династія Манчу тріщала, і в 19-ому сторіччі чужоземці почали використовувати цю слабкість для своїх торговельних зисків. В наслідок цього, значну частину первісної модернізації та індустріялізації в Китаї проведено чужоземцями і під чужим впливом та керівництвом.

Дальший розвиток обох країн визначався тими первісними умовами. Десь у половині 19-ого сторіччя японцям стало ясно, що їх безпека не залежить уже від ізо-

ляції. Єдиним можливим шляхом зупинити західне проникання в тоді ще феодальну їхню економіку було взятись самим за модернізацію. Після 1870 року японські реформатори і модернізатори взяли в свої руки всю економічну й політичну систему і перебудували її на сучасний, західний промисловий взірець. Це завдання могло бути виконане ще й тому, що протягом довгих років у них затрималось почуття окремої нації.

Провідники могли черпати силу з національної енергії без перешкод з боку чужої окупації чи внутрішніх поділів, що їх приносить окупація.

Натомість китайці нагадували собою власну велику джонку, без вітрил і без стерна та ще й перед штормом. Внутрішньо вони були поділені. Частина новоствореної китайської економіки була під повним контролем чужоземців. Ніякої національної сили не можна було видобути, бо в китайців не було почуття єдності і не було керівництва. Від Тайпінгської до комуністичної революції Китай змарнував майже ціле століття в шуканні політичної єдності і національної волі, яка б допомогла китайцям видобути з себе великі сили для модернізації потрібної на те, щоб прилучити півмільярда людей до нинішнього світу.

Перед тим як облишити Азію, я хотіла б навести ще один приклад. В одному відношенні Індія була щасливішою за Китай. Чуже панування в Індії принесло з собою основи адміністративного порядку і єдності. Країна не розбазарювалась між чужими і своїми суперниками. Їй пощастило під британцями зробити солідний підмурівок для правопорядку і внутрішнього миру. Та не зважаючи на значний економічний розвиток, зокрема, в ділянках транспорту та іригації, британське панування в 20-ому сторіччі не було і не могло бути життєздатним. Чогось аж такого далекосяжного і показового, як перша і друга індійська п'ятирічки, за попередніх умов не можна було довершити. Це стало можливе тільки під справжнім місцевим національним проводом. Чуже панування завжди б гальмувало, притуплювало і від-

вертало національну енергію. Її не можна б було спрямувати на великі конструктивні і спільні потреби.

Тож чуже панування, яке б просвічене воно не було, не може заступити сильного національного проводу. Слід, однак, визнати, що чуже панування є одним з головних засобів, які дуже сприяють виплеканню сильної національної свідомості. Так воно завжди й було. Ніщо так дуже не згуртовує племена, як потреба дати відсіч чиемусь зазіханню. Але сучасний націоналізм західного типу є чимось значно більшим, ніж інстинктова готовість групи боронити свою власну недоторканість. Це й є, як ми бачили, докладно зформульована філософія міжнародних відносин. Люди завжди з обуренням ставляться до чужого панування над ними. Тепер уже це самозрозуміле право народу, право не бути керованим іззовні — стало загально визнане. Світове суспільство мусить шанувати це право так само, як і уряд певної країни визнає права поодиноких своїх громадян.

В такому розумінні націоналізм є маніфестацією західних шукань свободи, основаної на законі, що є організуючим принципом людської громади. І як такий, він є наймогутнішим у світі розкладником імперій. Тут я думаю не тільки про енергію, яку він постачає тим, що хочуть бути вільними. Я думаю і про його вплив на тих, що панують.

Досі відмирання імперій було завжди періодом неспокоїв і нужди. Кайдани завжди рвуться в супроводі насильств, руїни і людських пристрастей. Дуже часто і вислідом було те, що Маркс назвав "спільною руїною тих, що борються". Але разом з ідеалом самоврядувального націоналізму з'явився новий принцип взаємного визнання прав між націями, — як частина спільної політичної спадщини людства.

Колоніальні провідники вхопились за цей принцип, однак з погляду дружби і мирного переходу влади — ще важливішим є те, що його так само визнали й імперіальні потуги. І як певний елемент в ідеї самоврядувального незалежницького націоналізму бере свій початок

аж від стародавніх греків, так і готовість західного імперіалізму поступитись націоналізмові в'яжуться з класичними основоположниками людської свободи.

Тільки серед активного, сильного комерційного народу Середземномор'я, в тисячеліття до Христа, грецькі держави-міста не використовували своєї переваги для заснування імперії. Коли починали поширюватись грецькі інтереси і грецька торгівля, греки не творили ні одної колоніальної системи, а закладали інші незалежні самоврядувальні грецькі держави-міста. І коли в різні часи, під тиском могутньої перської імперії, грецьким містам пропонувалося, щоб вони поступились своєю суверенністю на користь централізованому керівництву, то вирішальним аргументом проти такого кроку було те, що попри можливі вигоди й доцільність тієї великої й централізованої системи, вона навіть не нагадувала грекам тієї політичної організації, яку вони знали і любили — "поліс" де-то місто, в якому всі громадяни мали право голосу і кожний свою ставку. Томуто вони воліли мати вільну конфедерацію незалежних міст, на взір Делійської ліги, замість того, що нагадувало б організовану, централізовану грецьку державу-імперію. І щойно після втрати свободи вдома і зникнення самоврядування в вільних містах-державах, міг в особі Александра (за дивним звичаєм називати всіх завойовників великими, ми називаємо його також "великим") виявитись провідник, який створив велику імперію, що спиралась на грецьку силу і була продовженням грецької культури. Однак у великі дні грецьких міст-держав вони не спромоглися зформувати централізовану імперію головним чином тому, що не вірили в деспотичний режим вдома.

У наш час одним із факторів швидкої появи і такого ж швидкого зникнення європейських імперій 18 і 19 сторіч є те, що ними правила метропольні громади, які самі ставали дедалі демократичнішими. Диктаторський принцип, на який ці імперії неодмінно спирались, не міг утриматись перед лицем посилюваного самоврядування

серед народу метрополії. Важко бути справжнім демократом вдома і водночас тримати за морями режими, які є запереченням демократії. Ця суперечність виявила себе так швидко, що протягом останніх 15 років усюди в старих колоніальних районах — за винятком одного чи двох неспокійних місць — ми спостерігаємо або перетворення, або фактичне зникнення тих імперій, якими правила нації, що мали демократичний устрій у себе вдома.

Я певна, що це не що інше, як співвідношення між причинами і наслідками. Хто вірить у національне самовизначення для себе самого, той змушений визнати його і для інших, незалежно від того, чи певним групам даного суспільства це подобається, чи ні. І не випадково, що одна з найбільших потуг світу, яка не має жодної іншої історії, крім власного вільного урядування — Сполучені Штати Америки, лишалась завжди на диво непричетною до всякої експансіоністської політики і авантюри, дарма, що її сила і розміри, спроби завоювань чужих територій — напр., Караїбських чи Філіппінських островів — викликали завжди таку сильну опозицію вдома, що їх (тих завоювань) не вдавалось здійснити повністю, і скорше чи пізніше доводилось відмовитись від них.

Цю стабільну тенденцію американської політики не можна збувати тим, що це, мовляв, така функція величезного континентального простору Америки, на якому для всіх було досить місця. Справа в тому, що в минулому якраз простірність і великість були здебільшого спокусою до ще більшого розросту. Щождо Америки, то тут вирішувала її вірність тому принципіві, що нації, як і окремі особи, мають неодмінне право бути вільними.

Це підводить нас до дуже цікавого питання про те, чи й ті дві імперії з деспотичною владою, що досі є на світі — російська і китайська — також можуть піддатись розкладові від сучасного націоналізму. Чи їхні диктаторські системи спроможуться не піддатись цій ерозії? Чи теперішній комунізм з його гоном до створення

монолітного індустріального суспільства може бути доступною противагою? Тут ми потрапляємо, очевидно, в сферу загадкового і я зможу запропонувати тільки свої власні здогади.

Китайська імперія, що зформувалась понад тисячолітнім поступовим розростом, ідучи шляхом проникання високорозвиненої цивілізації і мови синів Гана у менші племінні групи, тепер є і нацією, а не тільки імперією. Консолідація китайської імперії відбулася так давно перед розвитком ідеалів новітнього націоналізму і самоврядування, що ті вже внутрішні групи цілком розтопились в китайському морі. Розуміється, там є ще проміжні райони, де той процес ще не завершений. Комуністи вимушені були піти на поступки в Тибеті і Сінкіянгу. Недавно відбулись деякі перегрупування місцевих племен на півдні з метою звести до купи чоловіків і жінок споріднених родів в тій самій провінції. Але це діється тільки на окраїнах. Загалом же, Китай є великопростірною, монолітною нацією.

Російська імперія значно більш порізнена. Вздовж південних своїх кордонів вона має під собою цілий ряд туркомовних народів, а процес приручення тих завойованих народів почався порівняно недавно, хоч і за царату ще — в XVIII і XIX ст. Радянська колоніальна політика поєднувала в собі високоцентралізовану великоруську політику і економічну зверхність із деяким підтриманням тубільної грамоти, мови і культури. В Європі, як ми бачили, зростаючий життєвий рівень і дедалі більші інші можливості вели до піднесення націоналістичного сентименту. Чи можливий подібний ефект і в таких районах, як Киргизія, Казакстан, або навіть Україна? Чи цьому процесові не буде сприяти господарська децентралізація, що її недавно запровадив Хрущов?

Цьому, однак, стає на перешкоді нестабільність місцевих урядів в українних республіках і безнастанне засуджування “буржуазного націоналізму”. Коротко кажучи, ми не знаємо — хоч я особисто схильна думати, що росіяни зуміють об'єднати культурно і економічно

народи радянської Азії до тієї самої міри, як це зробили китайці на своїх широких просторах.

Але бодай в одному питанні ми вже сходимось в одно, що російська імперія має мало шансів стати тривалою. У Східній Європі російське панування поширилось на країни, які вже цілими століттями мали за собою завершене національне самоусвідомлення. Деякі з них завдячують своє визволення з-під попередніх імперій тріумфові ідеї національного самовизначення в Європі після 1918 р. Такі країни, як Чехо-Словаччина і Польща, тобто країни, які зберегли почуття своєї національної окремішності впродовж попередніх періодів імперіального панування над ними — це дуже ненадійний матеріал для будь-якої нової чи вже наявної імперіальної будови. Заворушення і повстання останніх років у Східній Європі є виразним показником того, що незалежно від форми імперії бажання національного самовизначення діє і далі, як розривна сила на ззовні накинени кайдани.

За урочистими заявами про “пролетарську однакостайність” криється незаперечний факт сателітного поневолення і російської надвлади.

V.

Це все, що я хотіла сказати про ту силу і ті позитиви, що їх має сучасний національний дух. Коли ж я згадую тут лише побіжно негативи, які він (національний дух) породжує, то тільки тому, що вони (негативи) становлять основу багатьох міжнародних проблем, які нам слід розглянути. З погляду внутрішніх відносин, невигоди націоналізму європейського типу полягають у тому, що він визнає лише єдину мову і доволі однорідне суспільство. Однак є на світі цілі простори, де ці умови ледве чи переважають. Напр., у Східній Європі принцип самовизначення розвалив Австро-Угорську імперію і поділив і її за національними ознаками, але жоден кордон не міг бути проведений так, щоб ним були точно разме-

жовані всі однонаціональні групи. Не можна було побудувати румунської держави без угорської меншости. Рутенські (українські) групи опинились аж у трьох державах. Німецькі етнографічні острови також були всюди. Так виникла проблема національних меншин, їхніх прав, їхньої непевної лояльності і явного поганого трактування їх з боку панівної більшости. І слід зазначити, що в багатьох частинах світу більше є такого перемішання, як у східньо-європейських країнах — на відміну від чіткого поділу і розмежування в Західній Європі.

Іншим важливим фактором у цьому перемішанні є поява цілого ряду нових держав, які створились на протязі останніх кільканадцяти років через вихід із чиеїсь імперії. Досить часто, однак, перед тим виходом вони були влучені в імперію за випадковою схемою імперіяльних завоювань. Сучасні кордони Південно-східньої Азії — де живуть одне побіч одного таї і карени, моні і кахіни, камбоджійці і аннаміти та кільканадцять інших малих національних і племінних груп, визначались більше взаємовпливом британського і французького колоніяльних інтересів, аніж властивим національним поділом.

Досить тільки кинути оком на карту Західньої Африки, щоб ясно побачити, як колоніяльна сама тільки діяльність британців, французів і німців — визначила на переломі століття кордони нових держав. Часом племінні райони і кордони збігались. Але звичайно більш поширеною була інша практика, прикладом якої може бути плем'я івів, яких розділено на довгий час трьома різними "національними" кордонами, усе таки чужого, колоніяльного походження. Так створені суспільства могли бути "націоналістичні" в розумінні єднання їхніх зусиль позбутися імперіяльного ярма. Але вони не були однаковою мірою націоналістичні в розумінні спільности їх традицій, такої самої відданости чи вживання єдиної мови.

Це, однак, не означає, що державність неможлива

там, де бракує цих підстав. Швайцарія є наочним прикладом того, як співіснують в одній державі аж три мовні групи. Та в такій комбінації завжди може бути більше місця для взаємного підозріння і недовір'я, а звідси і постійного напруження, від чого, кінець-кінцем, може настати розпад і тієї єдности.

А така небезпека посилюється, на жаль, самою демократичною практикою. Меншість побоюється, що їх раз-у-раз буде переголосовувати більшість іншої раси чи мови за принципом "один громадянин — один голос" і тому, що до влади приходять представники більшости. Візьмім, напр., випадок з Цейлоном. Цілими віками Цейлон був поділений — в більшій чи меншій мірі — між тамільцями, які говорять однією мовою, і сингалійцями, які говорять іншою. Там було завжди якесь напруження і тертя, але в цілому там не було видимої внутрішньої незгоди і розбрату аж доти, по суті, поки обидві групи сходились на тому, щоб покінчити з британською імперіяльною надвладдою. Але як тільки здобув Цейлон незалежність і запровадили там загальне виборче право для дорослих, тамільці побоюлись, що їх переголосують. Вони стали ще більш свідомі своєї окремішности, свідомі самих себе, як меншости, і їхні побоювання та нахили до самозбереження пробудили водночас таке ж самоусвідомлення у сингалійців. І в країні, де були колись внутрішній спокій і згода, зросло за кілька останніх років видиме напруження.

Або візьмім за ще один приклад індійський союз. Ідея індійської національної держави, плекання індійської гордості і індійського націоналізму — все це зробилось і стало силою в наслідок боротьби за визволення з-під британців. Але всередині самої Індії маємо дві великі мовні групи і чи не аж 26 основних мов. Більше того, там можна знайти 600 або й більше місцевих мов. Чи можна цей мовний конгломерат убрати в тривку єдність, щоб утримати союз, особливо тоді, коли багато країн у цій федерації, як Пенджаб, або Бенгалія, мають спиратись на мовні і державні кордони?

Внутрішні заворушення і сутички між гуджаратами і магаратами в Бомбеї були доказом того, до чого можуть доходити пристрасті в порахунках за місцеві справи.

Без якоїсь спільної мови, яка закріпила б великі культурні і релігійні гіндуські традиції, індійський союз може стати жертвою міжусобиць різномовних груп і країн. Це така небезпека, яку сучасний націоналізм і сучасна процедура голосування — аж ніяк не послаблюють і не применшують. Якраз навпаки — чим сильніший націоналізм, тим більший ризик.

Але найбільшою небезпекою від націоналізму наших днів є те, що межі його вірності міжнародному праву — дуже вузькі. Він не визнає жодних зобов'язань поза власними кордонами, як і прав і обов'язків поза державою. А в світі, в якому подолано простори, в якому кружляють сателіти землі понад нашими головами, а ми самі можемо пересуватись скорше за ширення звука, — ми не можемо обмежувати наших інтересів і відповідальності лише своїми власними державними кордонами. Такий шлях веде до самогубства всіх держав — великих і малих. Ця думка буде так часто повторюватись, що немає потреби її тут детально викладати.

VI.

Можливо, що найповчальнішим підсумком усіх тих прикмет націоналізму, що їх можна зараз подати, буде справа прослідкувати за ними у розвиткові одного сучасного, дуже сильного руху, а саме — арабського націоналізму, який на сьогодні стоїть у центрі світового політичного виру.

Коли арабські племена ввірвались у середземноморський і левантійський світи 12 сторіч тому, вони принесли з собою мову і віру. Їх вони поширили від берегів Атлантийського океану до індійських гір. Після першого героїчного періоду блискавичних перемог і завоювань араби розпались на окремі королівства — в Кор-

довії, Тунісі, Єгипті і в Багдаді. Але арабська мовна єдність збереглась в той час, як мусулманська віра поширилась назовні — аж на Індію і дальшу Азію. Опісля стався занепад, і на цілі століття — століття завмирання і апатії — арабські країни належали до турецької імперії.

Перші прояви новітнього арабського націоналізму почалися тоді, коли Наполеон приніс із собою до Єгипту ідеї французької революції. Це був Єгипт, який зробив перші кроки в напрямі модернізації. Опісля настала фаза така типова для Центральної і Східної Європи — коли арабські вчені і поети, а передусім у християнському Ливані, відродили славу арабської літератури і арабської мови. Це вони були предтечами арабських політиків, які на початку цього століття взялись потай плянувати, як позбутись турків.

Перша невдача спіткала новий, свіжий націоналізм після 1918 р., коли за свою допомогу Великобританії і Франції у перемозі над турками араби не одержали сподіваної незалежності, а їхні землі опинилися в британській і французькій колоніальній системі та коли була створена єврейська зона в Палестині.

В період між війнами арабський націоналізм прямував дедалі більше до однієї головної мети: позбутись західньої зверхності. Друга світова війна принесла перемир'я. Але після війни натиск почався наново, і було б неможливо збагнути розбурханий Близький Схід, коли б ми недооцінювали наростання бурхливої сили, закладеної в арабській націоналістичній ідеї, і її тенденції йти з кимось іншим проти західніх великодержав. Ця ідея закорінена в спільній мові. Вона покликається на далекі, але героїчні традиції. Це їй судилося скинути чуже, західне панування. Вона досі ще не може терпіти Ізраїлю, який дратує її своїм існуванням. Навіть ось цих факторів досить, щоб арабський націоналізм був доведений до білої гарячки.

Все це свідчить як про силу, так і слабкість націоналізму однаковою мірою. Ця ідея вимагає енергії і зу-

силь, щоб збудити всю ту землю із дрімоти століть. Якщо величезні прибутки від нафти мають бути вжиті на справжню модернізацію, якщо мати на увазі розв'язання пекучої проблеми перенаселення Єгипту, якщо на всій цій території треба покінчити з найнижчим у світі життєвим рівнем, — тоді важко собі уявити будь-яку іншу силу, крім справжнього націоналізму, яка б дала народам віру, енергію і мужність, щоб узятись за здійснення таких грандіозних завдань.

Але й тіньова сторона націоналізму уже встигла виявити себе. Ще не доведено, що “арабізм” як такий може стати тим засобом, який утримає такі порізанні щодо їх інтересів країни — багаті на нафту і без неї взагалі. Не слід забувати, що в Ливані, який має велику християнську меншину, або в Іраку, який має кудрів, наполягання на арабський націоналізм може підмінити й саму державу.

Але ці внутрішні проблеми є нічим у порівнянні до безоглядності арабського націоналізму, — як розглядати його в міжнародньому аспекті. Жодна країна в світі не може жити в мирі, якщо нації зосереджують свої сили на ґрунті такої безмежної ненависти до інших націй. Доводиться тільки сумніватися, чи такий стан постійного тримання світу на грані війни заслуговує на похвалу. Жодна місцева справа не варта ризика загального знищення. Засліплений лише своїми власними амбіціями і нехтуючи права й інтереси інших, арабський націоналізм може скінчити не на відбудові Близького Сходу, а на припиненні людського життя на землі.

Такі ось, як розглядати їх конкретно, велич і злидні націоналістичної ідеї.

РОЗДІЛ 2

Індустріалізм

I.

Нині держави й народи світу найбільше працюють над проблемами, які зводяться до індустріалізму. Давніші індустріальні країни мають свої власні труднощі, які полягають у збереженні їхньої стабільності, росту та рівноваги між споживанням і нагромадженням. Більшість людства досі ще живе в більш чи менш передіндустріальних умовах і перед ними стоїть питання про вирішальний перехід до їхніх традиційних, переважно статичних методів господарювання до нових можливостей динамізму, властивого модерній технології. Це належить до вирішального моменту в господарській революції і саме цим слід нам зайнятись насамперед.

Як ми вже бачили, в політичному ладі племінний спосіб життя був первісним етапом людської історії. Відповідна фаза була і в економічному розвитку. На певному етапі розвитку, кочові людські гурти, полюючи по лісах і ловлячи рибу в ріках, навчилися вирощувати рослини і приручати тварин. Коли осіле землеробство стало можливе і коли по всьому світу, де тільки була придатна земля і опади цьому сприяли, племінне життя розвинулось на базі “прожиткового землеробства”, себто хлібороби продукували майже виключно для себе

самих, для задоволення власних потреб, і мало дбали про продукцію на збут.

У цій первісній фазі сільського господарства земля як правило, була спільною власністю племені, роду, а часом і села; поодинокі родини одержували землю для вжитку, не у власність, хоч звичайно ті кусні землі лишались за тими самими родинами. Така система має деякі й великі вигоди для громади. Основні роботи, як жнива, сіви, вимагали спільних зусиль цілої громади чи племені, навіть села, а їх згуртованість гарантувала кожному харч і участь у громадських справах.

Така система — до певної міри — виключила марнотравство. Африканські племена приділяють кожній родині стільки землі, щоб частину її можна було залишити на довгий період під паром, на протязі якого родючість землі відновляється природною регенерацією. Індійські і китайські хлібороби цілими тисячоліттями втримували свою землю в доброму стані, угноюючи її, поливаючи, будуючи тераси — найстаранніше дбаючи про землю.

Але виникають проблеми, яких не можна розв'язати "пожитковим хліборобством". Якщо населення зростає, його першим діловим кроком є збільшення площі орної землі. А що стається, як немає земельних фондів? Не можна тоді дати більше землі під пар, ґрунт деформується і починає виснажуватись, посилюється ерозія. Збільшення родини натурально призводить до зменшення норм землі на душу, лани стають замалі для родин і ніякий вклад праці в них не може дати потрібної продукції. Це добре відомі цикли "прожиткового хліборобства", які в таких малих племінних суспільствах, як Руанда Урунді, або у великопростірних імперіях китайського масштабу супроводились періодичними кризами перенаселення і пов'язаними з ними катастрофами. І в умовах, коли перевищає статичне (натуральне) господарство, просто немає виходу, якщо населення більше за ресурси. Це й було причиною того, чому шукання

нових земель стало основним мотивом завоювань, від прадавніх часів історії людства.

Часто удавалось знаходити вихід із скрутною ситуації і від того моменту починалась шоразу нова фаза в історії. Секрет цього полягав у продуктивності праці — у тому неясному слові для означення основного виробничого процесу — як видобути з землі більше при тому самому вкладі праці і зусиль. Успіх у хліборобстві, самозрозуміло, залежить від винахідливості людини, від використання сили розумових здібностей при праці на землі і в даних кліматичних умовах. Були однак і є у прожитковому землеробстві перешкоди для повного застосування нової техніки. Де земля є суспільною власністю, новатор не скористається безпосередньо з нового вжитку її. Отже, тут не може діяти індивідуальний стимул. І це ще один момент, який свідчить про консерватизм статичних сільськогосподарських громад.

Але почасти це й корисний консерватизм, бо він збагачує практику і сприяє виробленню традиції, що забезпечує добре господарювання. Так, напр., в Танганьїці перші європейські поселенці сміялися з африканських городів, де стручкові рослини і корнеплоди, гародина і збіжжя — все росло разом. Та не довго довелося чекати, поки європейці переконалися в недоцільності європейського садження відкритими рядками з порожніми міжрядками, та що мішана африканська рослинність забезпечує потрібну охорону ґрунту.

Але консерватизм, з другого боку, і гальмує важливі нововведення. Взяти, напр., наслідки поступового розподілу ґрунту, що його має родина. Немає найменшої надії на збільшення продукції, якщо їхні ділянки не злучити до купи. Це одна з проблем, що постала перед такими племінними районами, як тубільні поселення в Кенії або Південній Родезії. І чи не в наслідок гальмуючого впливу постала потреба сільсько-господарських реформ у сучасній Франції, де одною з цілей є консолідування, об'єднання малих господарств. Іншими сло-

вами, та сама проблема назріла і в сучасному західньому, індустріальному світі.

Вона ж є життєво важливим питанням земельної реформи в Індії. Так, проблеми, що виникають з переходом від консервативного хліборобства до нової техніки в агрикультурі — є нові і старі, місцевого і світового значення.

І можливо, що така країна, як Гана, яка стоїть перед konieczністю переходу до нового землеволодіння, знайде заохочення, коли прийме до уваги, що всі народи і країни пройшли цей шлях і лишили по собі науку, перестороги і надії, і Гана, в свою чергу, буде тепер експериментувати і дерзати — часом з невдачами, часом з успіхом — і відтак збагатить своїм досвідом скарбишню умілостей людства.

II.

Переходимо тепер до розгляду різних напрямів, у яких відбувалися істотні зміни певного типу прожиткового господарства. У своїй первісній, племінній формі це господарство продукувало харч для свого гурта і майже нічого більше. За такого укладу не було з чого взяти засоби для такої складної надбудови, як уряду чи культури, не було й надвишки, з якої зверхня влада могла брати податки на покриття адміністративних видатків, на ведення війни, на будівництво великих міст та святинь і розвиток складної міської цивілізації. Перші великі зміни сталися із впровадженням штучного зрошування при допомозі ірригаційних систем у басейнах великих рік, як Ніл і Евфрат, Індус і Жовта Ріка. У всіх тих краях були величезні потоки води, яка, коли б її регулювати, могла б значно підвищити урожайність, але поки не буде взята під контроль, то продовжуватиме спричиняти одну за одною катастрофи. І якраз у тих краях, як зазначалося, був кинутий виклик винахідливості, виклик людині застосувати її розум для використання

наявних ресурсів у новий спосіб. І як ми знаємо, якраз тут почався той цивілізаційний експеримент.

Те, що сталося, не було лише революцією в агрикультурі. Тут почався широчезний розвиток технології і прикладних наук. Досліджуючи, як контролювати рух води в їхніх ріках, стародавнім египтянам і суперійцям довелось перебороти воднораз багато дечого іншого. Їм треба було, наприклад, вирахувати, як багато поля залле піднесений рівень води і, є всі підстави припускати, це під час вимірів площі для згаданих потреб дійшло до розвитку геометрії і тригонометрії, себто якраз тієї техніки мірвання, на якій стоїть сучасна наука.

Вони мали встановити, коли й на які дощі можна розраховувати та як довго вони будуть тривати. Наукове вивчення кліматичних умов вело до перших експериментів в астрономії, до перших пильних спостережень над порами року, до першої спроби зміряти сонячні зміни. Так, застосування водяної енергії в хліборобстві зробило не тільки агрикультурну революцію, а принесло з собою й технологічну та наукову революції, а завдяки всьому цьому стали можливі й складні політичні утвори перших післяплемінних держав. Хліборобство і земельний податок і надалі були підставою розвитку їхньої культури, але значно вищого порядку діяльність людини і тільки на цій основі могла розвинутиись.

Як це звичайно буває у людській історії, за всякий великий здобуток доводиться платити відповідною втрапою. Це було доведене великими стародавніми цивілізаціями. Системи опанування руху води, при яких оберталися тисячі тисяч кубічних метрів води, могли діяти тільки завдяки великомаштабному плануванню і при великомаштабному апараті працівників. І я думаю, що це не було випадково, що всі ці первісні суспільства вже в самій своїй структурі мали тенденцію до диктатури. Праця була така складна, вимагала такої великої координації і такої високої організованости, що її можна було виконати тільки при відповідній дисципліні і послухові. В таких умовах, видима річ, на перший плян

виставляють потреби громади, а не індивідуума, і в тих первісних цивілізаційних експериментах не було й місця для мешканців як громадян з визнаними правами на свободу. Думаю, що цей факт має не тільки історичну важливість. Донині ми можемо бачити різницю між суспільствами, які вимушені жити в умовах деталізованого, централізованого планування, і суспільствами з ліберальнішими і еластичнішими порядками. Коріння цієї відмінності було закладено задовго до комунізму, чи демократії. Можна простежити цілі тисячоліття дотеперішніх суспільств із великомаштабною іригацією, і високо поставленою самоорганізацією, і суспільств, які розвивалися в умовах вільнішого, менш тоталітарного устрою.

Греки, що їх ми вже згадували як політичних винахідників, також пройшли господарську революцію. Їхній системі, що спиралася на концепцію вільного громадянина, який бере участь у самоурядуванні і визнає закон, — відповідала їхня розв'язка економічних питань. Замість лишитися на своїй малій і замкненій території, коли населення переросло наявні ресурси, або піти на шлях завоювань інших народів — себто лінією звичайної "розв'язки" — вони вдалися до міжнародної торгівлі. Греки спеціалізувались у тому, що ми назвали б сьогодні грошовими посівами — переключились на оливкові дерева, та вина, а також на витончені ремісничі вироби, зокрема на ганчарські. Експортуючи все це, вони імпортували пшеницю, що її не могла в достатній кількості давати їхня пісна земля. Безпосереднім наслідком таких змін у соціальному відношенні сталася перевага незалежного селянства і спритної купецької кляси, себто людей, які, треба думати, у стабільній незалежності вбачали відкриті можливості для вільного, еластичного типу суспільства.

Грецький експеримент не був довготривалий. Спершу спаралізував його деспотизм Александра, а пізніше римський світ. А римський світ, у своїй пізнішій економічній структурі користувався фактично багатьма запозиченнями від орієнтальної системи великомаштабної

організації і планування. Щоб зіставити це зі збігом подібної господарської і політичної незалежності в іншому місці, ми мусимо перескочити приблизно через 1000 років до історії Західної Європи, коли кінчалася доба середньовіччя.

Можливо, що найкраще можна окреслити цю нову фазу еластичного і диференційованого розвитку зіставленням Азії і Європи в цей переломовий період. В Азії всі політичні формації були деспотичні. Китай і Індія — ці два великі центри розвинутої цивілізації — мали добре зцентралізовані імперії, які спирались на велику і досвідчену бюрократію. Завданням останньої було збирати поземельний податок, або зернову данину, від чого залежала сила і слава держави. При цій нагоді не завадить підкреслити, що довго ще після цього провінціальних урядовців індійської цивільної адміністрації під британським пануванням і далі називали "колекторами", митарями, збирачами податків, бо збирання поземельного податку було колись головним завданням державних урядовців.

Ці держави були неймовірно багаті на такі речі, що їх люди вважають за предмети розкоші — на золото, срібло, дорогоцінні камені, помади і духи, високоякісні шовки і килими, оздоблену зброю, расові повнокровні коні і мисливські тварини. І не зважаючи на ось таке багатство, купці не мали таких прав і привілеїв, як урядовці чи землевласники. Внутрішня торгівля була незначною в порівнянні до сільського господарства. Самовистачальні індійці і китайці навряд чи дбали про зовнішню торгівлю взагалі. І хоч арабські купці плавали по всіх східних морях, їхнє багатство не мало прямого політичного впливу і не змодифікувало абсолютистського режиму їхніх мусулманських володарів у себе вдома.

В Європі політична влада була поділена. Християнство, відаючи цесареві цесареві і боже Богові, призвело до двоподілу чи навіть плюральності влади. Боротьба між імператором і Папою римським за вищість, дала їхнім підлеглим інстанціям — королям, принцам, містам

і громадам — зручну нагоду збільшити їх компетенції. Вся Європа вкрилася мережею суверенних країн — великих і малих. Багато з них завдячували свою силу, як і греки, зростаючій купецькій клясі. На відміну від величезних просторів Азії, Європа мусіла торгувати, бо вона не була самовистачальною. Європа, сказати правду, була бідна, обмежена однією зоною поміркованого клімату, не мала дорогоцінних металів у своїх надрах. Європейські народи вимушені були скерувати свої погляди в сторону Леванту й Азії, щоб там знайти кращі засоби для існування. Енергійніші громади, торгуючи зі Сходом, породили бюргерів і вільних громадян італійських міст-держав, а також вільні громади в Німеччині, Англії та Голляндії — в міру того, як зростала їх внутрішня і зовнішня торгівля.

Багатство міст поширювалось поза його околиці і модифікувало прожиткове хліборобство. Багаті скуповували землю збіднілих землевласників, одружувались з їх дочками. Спритні кріпаки ставали дрібними землевласниками, помалу прибирали до своїх рук свою ж власну землю. Метушня і мінливість міст, відкритих для всяких зовнішніх впливів, впливали й на традиційний консерватизм села. Це ж факт, що за часів середньовіччя відбувалися різні експерименти в європейській агрикультурі, як, напр., заміна ярма на хомут, щоб переключитись з вола на коня, або будування вітряків, як вітрильних суден на суші. А в обох цих випадках шлося про застосування додаткової енергії до тяги, що й є основою технологічної зміни. Землевласники також були винахідниками, коли вони урізноманітнювали свою продукцію, як можна було бачити на прикладі з Англією, яка в 13-му сторіччі взялася за вовну. Коротше кажучи, в Європі був порушений старий триб прожиткового хліборобства не так якоюсь кардинальною зміною на нову і продуктивнішу та до краю централізовану систему, як у наслідок цілого ряду стимулів і експериментів, які походили від діяння тисяч різних центрів економічного і політичного впливу.

На цьому етапі різниця в багатствах між Європою й Азією не виходила на користь Європі. Коли закінчилась доба середньовіччя, Азія й далі була могутнім центром політичного і економічного значення. До речі, як це дивно не звучало б, Європа того часу аж ніяк не могла дорівняти своєю торгівлею Азії. Європейці майже нічого не могли дати в заміну за шовки, дорогоцінні камені і парфумерію. Кінець-кінцем, їм завжди доводилось везти золото назад до Азії. Справді бо, ще в 13 сторіччі в Англії були написані памфлети, в яких засуджувалось і ганьбилось все оте імпортування з Азії муслінів і дамасків (міткалів і дамат), як руйнування Англії, бо вона змушена була платити за те рештками своїх золотих засобів. Це дуже нагадує долярний дефіцит, але в той час це був "азійський дефіцит". Як виявилось пізніше, фактор самого багатства був не такий важливий, як чинник організації, новаторства, розгону і розмаху, життєвого практицизму. На ділі багатство Азії служило для європейців як стимул до дальшого розвитку. Сюди слід зарахувати їх рішучість торгувати з великими центрами Азії без допомоги арабських посередників, що погнало португальців, наприклад, навколо Мису Доброї Надії. А далі — мрію про "золото, що його добуває Сіпангу (Японія) в її далеких копальнях", що погнало Колумба через невідомі атлантийські простори. А величезне багатство, яке пливло з Нового світу, було основою спонукую для Європи в її рішучому пориві до промислового способу виробництва — промислового перевороту.

III.

З промисловим переворотом почався процес, який постійно і нестримно змінює і все життя людства. Цим я не хочу сказати, що я — економічний детермініст, а тому ніби і вважаю, що все то, що ми робимо, зумовлене наявними економічними чинниками. Хоч і то правда, що коли настають великі зміни в методах ведення еконо-

міки і в щоденному господарському житті даного суспільства, то це відбивається і на політичних і соціальних інституціях і навіть на світосприйманні людини. Але це ще не означає як думають марксистки, що продуктивні сили і виробничі відносини — це все, а все інше — тільки похідне від них. Насправді, ніде не видно так виразно всієї складності у співвідношенні причини і наслідку, як у перших кроках індустріалізації Європи.

Візьмімо три приклади, в яких політичні обставини і переконання людей не відбивали собою економічних умов, а, навпаки, сприяли витворенню тих умов. Насамперед, найперше питання про ошадність. Багаті купецькі класи були протягом всієї історії, але не було мабуть, багатших ніж арабські купці за каліфату. І це був кальвінізм, що навчав купців, як похвално, з одного боку, важко працювати і збагачуватись, а з другого — не розтринькувати добра на розкоші і розгульне життя. Багатство, примушене через ще більший вклад праці давати ще більше багатство — це був один із факторів у нагромадженні основних запасів капіталу для промислового розвитку. У менш пуританських суспільств більшість нагромадженого добра пішла б на розкоші, мистецтво чи пишноту. На Заході купці були чи не найбільшми аскетами. Недурно й квекери, з їхньою простою одежею і простою мовою, були серед батьків новітнього банкірства.

Політична атмосфера у Західній Європі сприяла комерційним класам. Їхня успішна боротьба за самоврядування в громадах і королівствах давала їм куди більше, ніж тільки політичні гарантії. Вона охороняла їх від експропріаційних примх монархів. Східні володарі були дуже безоглядні щодо податків і конфіскацій. Якщо право залежало від примхи князя, то це саме діялось і щодо власности, а все це знеохочувало і було дуже непевною передумовою для пляномірного нагромадження капіталу. Але, мабуть, найцікавішим прикладом взаємодіяння між культурою і економікою є співвідношення між наукою і технологією. Промисловий переворот немислимий

без прикладних наук, а звернення британських умів у XVII ст. від релігійних розбіжностей до природознавства було однією з головних передумов індустріалізму. Такого зрушення, такі зміни зацікавлень не сталися в жодній великій і багатій цивілізації. Чому?

В Індії був щонайменше один фактор — релігія, яка вчила, що всі зроблені людиною речі — нереальні. Тому то було дуже мало заохоти досліджувати, визначати і міряти точні відношення будь-якої ілюзії. А в Китаї ще здавніх-давніх вивчення природних явищ переплутали з магією і чаклунством. Таоїсти викладали метафізичну доктрину, робили еліксири безсмертності і дуже уважно приглядались до природних явищ. В конфуціанському умі перемішалось усе — таоїстичні спостереження і таоїстичне блаженство. Конфуціанізм лишився наукою про відносини між людьми, а не наукою про матеріальні явища. Наука тут ніколи не поривала з магією. Отже, це не було заняття для джентлмена, а якраз джентлмени тримали в своїх руках стерно китайської влади.

Коли я пробую виділити ці три елементи, які були вирішальними у переході від аграрного до індустріального господарства за першого промислового перевороту, себто британського, і виявились основним елементом у всіх наступних переворотах, — я ще не хочу сказати, що поза ними інших елементів не було. Є безліч психологічних, історичних і соціальних чинників, які накладають своє тавро на кожний новий промисловий комплекс. Але з певністю можна сказати, що яку б роль не відігравали інші фактори, три є вирішальними: посиленна доля заощаджень, революція в продуктивності і перетворення агрикультури.

Два перші пункти ледве чи потребують будь-яких вилучень. Навіть найпримітивніша громада робить якісь заощадження. Не все збіжжя буває спожите. Зерно лишається про запас — на насіння. Воно щадиться в прямому розумінні цього слова, бо заощадження — це тільки продовження споживання, точніше утримування від споживання для задоволення завтрішніх потреб. Най-

відсталіші господарства лишають, здається, до 5% своїх національних прибутків у вигляді такого заощадження. Чи це насіннєвий фонд на наступний рік, чи лагодження ровів і плотів довкола господарства, чи очищення нового угіддя для засіву — на все це лишається певна частина капітального фонду — як результат заощаджень.

Але така міра заощаджень не дає більше, як тільки утримати стабільність господарства. Коли ж зростає населення, потрібно більше заощаджень, щоб не відставати від нових вимог. Вирішальна зміна настає тоді, коли народне господарство, як це бувало, починає само себе випереджати, себто коли заощадження забезпечує не тільки таке саме споживання наступного року, але й уможливує ще більшу продукцію, яка в свою чергу, дає ще більше можливості на прийдешні роки. Економісти твердять, що коли дане суспільство починає заощаджувати і вкладати як капітал від 12 до 15% своїх національних доходів, тоді воно проломлює “міцний бар’єр” між статичною і динамічною економікою.

Деякі країни піднесли цей відсоток ще вище, навіть до рівня 20 і 25% національного доходу. Радянський Союз витримує цю міру заощадження цілими десятиліттями. Всі виробничі зусилля спрямовані передусім не на виріб товарів народнього вжитку, а на більший випуск машин, на будівництво заводів і фабрик, на розширення засобів транспорту і енергетичних баз, так що весь час поширювалась база державного господарства, а з нею і спроможність продукувати більше товарів в майбутньому. Але й без героїчних зусиль такого масштабу можна зовсім легко запевнити розширення можливостей виробничої спроможності, якщо 12-15% національного доходу приділяти на засоби піднесення майбутнього споживання, а не просто виробові споживчих товарів щоденного вжитку, в роді текстильних товарів, харчів, фільмів, автомашин чи будь-чого, що родини вживають і споживають відразу.

Якщо заощаджуваний дохід має йти на розширення економічної бази, тоді заощадження мусять бути, як пра-

вило, продуктивні. Величезну долю капіталу приділювано побудові пірамід, але вони не перетворювали Єгипту в країну з динамічною економікою, так само, як не роблять цього в Саудівській Аравії величезні палати із прохолоджувальним кліматичним устаткуванням. Розміри асигнувань, які вважаються продуктивними в справжньому розумінні цього слова, бувають очевидно, не завжди однакові. Новий сорт імунізованого насіння, удосконалений метод оранки, краще устаткування майстерні, ліпші дороги, щоб ними возити товар на ринок, — всі ці речі помагають людині виробляти більше при тій самій затраті праці, а це й є основою-основ продуктивності.

Промисловий переворот залежить більше всього від нових джерел енергії, ніж від будь-яких інших факторів.

Застосування більшої сили на кожную пару робочих рук — це старе зусилля, як і сама цивілізація. Сила води, коня і вітру — завжди були широко застосовувані і в первісній технології. Повний промисловий переворот почався від застосування парової енергії, а продовжувався через електричну і нафтову — аж до такої багатонадійної термоядерної енергії наших днів. Індустріалізація неможлива без джерел енергії і вугільні басейни по всьому світі стали чорними, брудними колицками модерного індустріалізму.

Це ми сказали про масштаби і роди капіталовкладів, від яких залежить індустріалізм. Але залишається питання принципове — звідки мають прийти фонди на це? І самозрозуміло, що ці фонди можуть прийти тільки як надходження з сільського господарства, бо ж до появи промисловости с.г. було найбільшим джерелом основних багатств. Я не забуваю і про значення торгівлі. Дохід від експорту був дійовим фактором в багатьох народніх господарствах, в тому числі і в Гані, де наявні фонди капіталу, призначені на розвиток промисловости — досить таки великі для такого малочисельного населення — нагромаджено завдяки дбайливому поведженню з великими фондами, що їх надбали експортом какао після війни. Однак багато доходів з експорту дало й хлібо-

робство, як наприклад, із вовни або бавовни, а фантастичні прибутки давала західнім купцям торгівля прянощами.

Тільки гірництво стоїть на рівні з хліборобством, як первісне, передіндустріальне джерело багатства. Напевно ніхто в Африці не буде недооцінювати вирішальної ролі, яку відіграли діаманти, золото і мідь у відкритті цього континенту. Але навіть і там, де прибутки від експорту походять із мінералів, як первісного джерела заощаджень, перетворення сільського господарства далі є головною передумовою промислового розвитку.

І доти, поки основна маса населення залишається на землі, як на прожитковому господарстві, модерне індустріальне суспільство не може розвиватись. Хлібороби ж тоді не продукують стільки харчових лишків, щоб ними можна було прогодувати робітників, затrudнених поза сільським господарством. Не можна ж нікого звільнити з сільського господарства і відпустити на заводи, коли їх потрібно так багато при традиційних методах обробітку землі. А хлібороби, які не продукують нічого на ринок, і самі не можуть іти на ринок як покупці. Місцевий попит на споживчі товари за таких умов не поширюється. Тож не може бути й жодного стимулу для місцевої промислової продукції. Тому село мусить постачати людей і заощадження для нових індустріялізованих, урбанізованих секторів, якщо має бути створена сучасна і динамічна економіка.

Це не секрет, що перекидання капіталу з одного сектора народнього господарства до іншого може призвести до болючих жертв. Перші роки індустріялізації завжди були часами переселення людей і нужди. Сільське населення тоді працює на те, щоб дати засоби для економічного розвитку деінде. У такий час, якщо рівень його продукції лишається без змін, життєвий рівень його неминуче падає. Тільки в тому разі, якщо його техніка підноситься і хліборобська продукція зростає, перекидання ресурсів можна до деякої міри улегшити. Перша нація, яка індустріялізувалась — Великобританія — була щас-

ливою в тому відношенні, що мала деякі запаси, при допомозі яких улегшила це переміщення капіталу. Вісімнадцяте століття було періодом агрикультурного експериментування і просування вперед. Такі освічені землевласники, як "Тарнір" Тавнсенд або Ковк Норфольку винайшли нові способи зимової годівлі і сівозміни, що значно збільшило продуктивність в сільському господарстві. Наслідком того було те, що коли промисловий переворот набрав в Англії розгону, там існував уже певний сільськогосподарський запас, з якого можна було перекинути заощадження до ливарників, прядильників і ткачів, які починали закладати індустрію в Британії.

Не слід забувати того, яку величезну нужду перенесло сільське населення Британії в цей початковий період індустріялізму. Селяни тоді масово йшли з сіл до великих і нечистих міст, де працювали 60 годин на тиждень і вмирили в біді. Неменше, як цілих сорок років — від 1820 до 1860 — робітники нічого не здобували від їхнього нового виробничого способу життя. І чисто випадково так сталося, що саме на цей час припав і найбільш зрілий період творчості Карла Маркса. Якраз у Британії він бачив першу, неприглядну, осоружну і брутальну фазу промислового перевороту, тому багато того, що він сказав про капіталізм було суцього правдою про 1840 і 1850 роки. В цей період заощаджували переважно коштом робітників — в точному розумінні цього слова, а нові нагромадження призначались на поширення промислового потенціалу. Щойно після 1860 р. продуктивність нових машин почала впливати на загальний життєвий рівень народу. Реальна зарплатня зростає. Робітники почали пожинати деякі плоди промислового способу виробництва. Але в перших початках, це була неприємна, тяжка боротьба.

Японія є другою країною, де переміщення заощаджень з агрикультури було пом'ягшене при допомозі раптового піднесення промисловости сільського господарства. Японський шлях будівництва новітньої економіки був, власне кажучи одним з найбільш незвичайних

у світі *tours de force* індустріалізації. Японці, що живуть на перенаселеному малому острові і майже без мінеральних ресурсів, спромоглися на протязі всього двадцяти років модернізувати свою економіку і стати першою повністю індустріалізованою нацією в Азії. І все це було зроблене з їх власної ініціативи. Ми вже бачили, як здорові прояви сучасного націоналізму стимулювали такі зміни. Але коли говоримо про те, як японці приступили до індустріалізації своєї країни, то слід мати на увазі те, що вони взяли відразу курс на земельну реформу і зробили натиск на піднесення продуктивності сільського господарства, яка (продуктивність) була подвоєна між 1870 і 1914 роками. Трудове селянство більше заінтересувалось землею і його прибутки зростали. І хоч високий відсоток зрослої продукції був перекинений до індустрії — шляхом оподаткування, — баянс хлібороба від того не порушувався. Той баянс він вкладав знову в своє господарство і одночасно збільшував можливості власного прожиткового мінімуму. Тепер уже можна було звільнити людей із села і одночасно хлібороби постачали споживчі товари на ринок. Так у Японії агрикультура і індустрія розвивались одночасно і гармонійно.

Якщо ж ми хочемо побачити сумні наслідки відмінного розвитку, тоді досить тільки поглянути на Радянський Союз. Радянське нагромадження доходило до кольосальних масштабів, але коли сьогодні окинути оком пройдений шлях, то бачимо, що забагато фондів пішло в індустрію і замало в агрикультуру. І поки Хрущов не зробив цілої низки сільсько-господарських реформ — найбільшою реформою було скасування обов'язкових поставок державі — агрикультура залишалась далеко позаду досить таки швидкого промислового розвитку. Все пояснюється політичними мотивами. Комуністи не були зацікавлені в заможності і незалежності селянства, головним бажанням якого було мати землю, як приватну власність. Отак наслідки свідомого занедбання агрикультури відбилися на всіх громадянах. Це призвело до

нижчого життєвого рівня і отже знижених норм споживання всюди — на селі і в місті.

Можливо, що реформами Хрущова можна буде ліквідувати той прорив. На особливу увагу заслуговує те, що в усій Східній Європі частково припинено колективізацію, дозволяється одноосібне господарювання селян, заохочуючи продукувати дещо і на вільний ринок. Так після десятків років немилосердного радянського викачування фондів із сільського господарства знову повернулись лицем до села.

А проте Росія, як і Америка — це багата на природні запаси країна. Вона ще недонаселена. Хрущов може наказати, щоб розорали 75,000 акрів цілинних земель, чим буде надолужено в сільсько-господарському баянсі. Але що станеться, коли не буде цих запасів? Як перекидають нагромадження з сільського господарства ті нації, селяни яких уже дійшли до найменших норм матеріального забезпечення? Такий випадок маємо в Індії і Китаї, де перевантаження землі населенням таке велике, що заощадження на сільському—господарстві в потрібних розмірах (а ці заощадження означають недоспоживання) можуть кінчитися катастрофою. Якщо жити на мінімумі і треба зменшити споживання, тоді доводиться просто умирати. А це, крім усього іншого, не дуже весела перспектива для маси селянства. А це ж і головна проблема, перед якою стоять великі народи Індії і Китаю. Якщо уряди заощаджують надто багато, тоді вони загоняють багато людей у могилу. І це слід розуміти не метафорично, а дослівно — як факт. Є певна межа, далі якої не можна йти, обмежуючи споживання, якщо це споживання вже і так до краю обмежене. Та єдиною надією на те, щоб позбутися відвічних злиднів, є щадити і то щадити щедро. Жодна дилема не є такою нагальною і болючою, як проблема індустріалізації в країнах, де відсталість збігається з перенаселенням.

І політичне питання: чи уряд, який діє за згодою народу, може будь-коли спромогтися на потрібні нагромадження фондів, — проблема, до якої ми ще повер-

немось. Тут же я хочу тільки вказати на особливі труднощі, перед якими стоять країни, в яких земля та інші природні ресурси вже вичерпані до і поза їхні границі.

IV

Коли приступаємо до розгляду процесів індустріалізації, нас дуже вражає їх велика різноманітність. Вони бо такі різні, як різними є наявні ресурси в кожній країні. Вони ж є такі відмінні, як і методи і принципи організації, прийняті в різних державах. Основою основ індустрії може бути згуртування робітників на заводському підприємстві, обробка сировини чи дообробка її з застосуванням енергії і машин, але таке широке узагальнення охоплює собою все — від дрібної хатньої промисловости Японії, де окремі родини працюють на складових частинах великих фірм, аж до потворних вельетнів, як сталеварні і доменні печі Магнітогорська, які є найбільшими в світі.

Але не зважаючи на заплутаність і велику різноманітність, можна зробити два або й три зручні узагальнення, про шляхи індустріалізації. Характер кожного промислового комплексу визначається якоюсь мірою місцевими ресурсами — місцевими запасами мінералів, нафти, води, енергії і кліматом. Це має значення зокрема в початкових стадіях розвитку. Типовий процес виробництва починається з обробки сировини, яка дотепер експортувалася в необробленому стані. Англія переключилась дуже скоро в своїй промисловій історії, коли в XV ст. замінила свій експорт сирової вовни на експорт вовняних тканин. Гана не експортує вже дерево в вигляді колод від тоді як побудувала лісопромисловість, щоб експортувати оброблений лісоматеріал. Райони, які продукують нафту, перестануть експортувати її в сировому вигляді, вони будують власні нафтоперегінні заводи і бачать тепер, що поряд з тим вони можуть створити ще й хемічну промисловість.

Це тим вигідніше, чим дешевше місцеве паливо, а

фабрикати, призначені на експорт, тоді є легші, займають менше місця і дешевше обходяться, ніж при перевозі сировини. Т. зв. "Вольта-скім" (Гідроелектростанція Вольти) в Гані і розраховане на таку переробку ганського експорту сирових бакситів. Дешева електроенергія з електривні на Вольта-греблі дасть енергію для місцевих ливарень. Тоді будуть експортувати готовий алюміній, а згодом, розуміється, його перероблятимуть тут же на посуд, сковороди, бляхи і на тисячі інших речей.

Інший типовий підхід до індустріалізації випливає з потреби виробляти на місці товари, які дотепер імпортувались. Якщо є на місці фахові сили і ресурси, тоді заощадження на транспорті дає місцевій індустрії переваги в конкуренції. У всякому разі, більшість держав завжди ладна подати своїй індустрії відповідну підтримку в першій стадії її розвитку. Тарифи — це досконала законна гарантія для новонароджуваної промисловости. Вони стають шкідливими тільки тоді, коли підтримують сторону постійно дорогих галузей промисловости, або охороняють сильно розвинені ринки, які такої охорони зовсім не потребують. Важко подумати, напр., про такі американські гіганти, як "Дженерал електрик" або "Дженерал моторс", як про 'новонароджувану промисловість'. А проте цілі сектори їхньої діяльності досі ще сильно охороняються.

Успіх випуску місцевої продукції товарів щоденного вжитку залежить від місцевих джерел енергії так само, як і в усякій іншій галузі індустрії. Залежністю від місцевих джерел енергії пояснюється й те, що у минулому так і тепер вугільні басейни були первочатком більшости галузей промисловости. Місцеві запаси вугілля і залізної руди — це найтривкіші підвалини індустріалізації. Але електрична енергія відкрила нові можливості. А ще більше відкриває термоядерна енергія. Мало на світі є таких країн, які не можуть взятись до такої, чи іншої перебудови їхньої економіки.

Окремою передумовою успіху індустріалізації є поширення ринків збуту.. Сама наявність якогось одного,

хоч і великого підприємства — напр., нафтоперегінного заводу — не штовхне цілу країну на шлях індустріалізації, якщо інші сектори господарства не перебудувалися в той самий час та якщо не буде допливу нових фондів, потрібних для фінансування нових підприємств.

Це нам ще раз дає зрозуміти, що для того потрібне динамічне сільське господарство з його зростаючою продуктивністю праці, щоб можна було піднести прибутковість с.г. і звільнити зайву робочу силу. Так, напр., у багатьох областях Латинської Америки наявність досить потужної промисловости ще й досі не втягнула досить населення у вир промислового розвитку, бо провінція й далі залишається в стані олив'яної апатії наймитів.

Очевидно, що таке творення ринків і стимулів для використання місцевих ресурсів не є єдиним способом початку індустріалізації. Уряди можуть просто поринати з головою в індустріалізацію і здійснювати її, будуючи заводи і електростанції та плянуючи всю промислову систему на взір російської першої п'ятирічки. Ми ще повернемо до цього питання, коли будемо розглядати організацію промисловости. Але вже й тут можна сказати, що коли уряд, укладаючи програму індустріалізації, відходить надто далеко від дійсности щодо місцевих ресурсів і джерел енергії, тоді індустріалізація може стати такою коштовною, що скоро чи пізно вона потягне за собою зниження життєвого рівня, а не піднесення його.

Від часу останньої війни багато країн, які раніше експортували сировину, як напр. Бразилія або Аргентина, — не завжди були досить розважні в своєму індустріальному плянуванні, і в наслідок того дорога промисловість прийшла тут на місце вигідного експорту сировини. Коротко кажучи, промисловість — це не магічна палочка. Зовсім не трудно побудувати не той завод і не на тому місці та й розминутись із ціллю. До речі, в багатьох випадках промислової східньо-європейської індустріалізації під комуністичним режимом країни зазнали лиха від таких промахів. Будувались заводи, для яких не було сировини. Вони так і лишилися, нагадуючи со-

бою покинуті незграбні кораблі, підносячи залізобетонні корпуси, як пам'ятники на честь завязятих суперпляновиків.

Коли повертаємось до питання про організацію промисловости — чи то через приватні підприємства, чи через державну власність або через мішану систему — мусимо завжди пам'ятати про два основні моменти. Почнемо з того, що перші великі нововведення були наслідком винахідливости окремих механіків, вкладників і промисловців, як це сталося в Англії. Перші взірці промисловости творилися не за урядовими декретами, а з ініціативи ділових і рухливих приватних осіб, яких вабила не лише сама ідея наживи, але й бажання творити. І коли ж промислові підприємства були побудовані десь саме таким робом, вони ставали як зразок для індустріалізації і де завгодно.

Однією з великих вигод цього світу є те, що завдяки засобам зв'язку, які діють на таку велику віддаль, ми не маємо потреби винаходити ті самі речі двічі. Якщо хтось винайде щось за нас, ми завжди можемо перебрати від нього "копірайт" (авторські права). Споконвіку так ведеться, що величезна маса людей світу живе коштом праці іншого.

Одним із резонів, чому всякі балачки про расову вищість чи нижчість — це тільки неприємний нонсенс, є те, що коли взяти до уваги цілу історію людства, тоді стає ясным, що мало суспільних груп жило без того, щоб не запозичило багато чого від інших для власного культурного збагачення. А як дуже залежала, наприклад, Європа у всіх своїх головних відкриттях від народів Близького Сходу — це щось такого, про що тут і там європейці мають звичку тепер забувати. А воно б не завдало їм пригадати, що то не вони, а фінікійці винайшли алфавет. Отож краще не доходити до нонсенсів про расову вищість. Людство володіє і ділиться багатою спадщиною ідей, в яку зроблено вклад з тисяч різних джерел. У великих здобутках цивілізації ми справді є тільки "членами одне одного".

Промисловий переворот вигадано в Англії. Звідти

він поширився на весь світ. І хоч основні процеси повторювались (переміщення капіталу з сільського господарства, будівництво енергетичних баз, створення мережі транспорту і міської системи, переміщення дедалі більшої кількості виробничих процесів із хати до фабрики і на машину) самі стилі організації промислового виробництва були різноманітні. І знову ж, коли глянемо на структуру даної індустріальної країни, то побачимо, як глибоко її власна історія відбилась на формуванні її промислового господарства. Це і є той другий момент, про який слід пам'ятати — відносно продовжування історичного прямування, навіть через такі великі зрушення, як виникнення індустрії.

Традиція індустріалізму у Західному світі є в основному вислідом незалежного діяння багатьох різних центрів влади. Це типовий взірєць індустріалізму, який своїм корінням пов'язаний із первісним розвитком плюральної влади і приватної ініціативи в Західній Європі. Це не означає — приватної ініціативи в її чистій, без будь-якої домішки формі. Мало людей пішло б шляхом Герберта Спенсера з його вимогою усунути уряд з пошти і школи. Навіть у США, де доведення до мінімуму урядового втручання є евангелією, виголошеною із ідеологічним запалом, — відсоток урядової діяльності вищий, ніж, напр., в Індії, яка проголосила в себе "соціалістичну систему". Узагалі ж це правда, що в Західній Європі, в країнах комонвелту європейського походження і в Північній Америці провідним фактором в економіці є велика різноманітність промислових підприємств, які продукують на вільний ринок, і в своїй політиці керуються мотивом зиску. І цей характер, незалежно від усього складного розвитку його в наш час, переважав і в купецьких країнах Близького Сходу, з яких по суті, походять численні сучасні технічні прийоми, як комерції, бухгалтерії, банківництва, зовнішня торгівля тощо. Фугери і Медічі, банкіри середньовіччя, почували б себе зовсім добре, проходжуючись по Волл стріті чи Ломбард

стріті сьогодні. До речі, Ломбард стріт і названа іменем одного з них.

Можливо, що слід дещо сказати тут і про мотив зиску, оскільки він є двигуном найефективніших нагромаджень, будь-коли знаних у світі. Він удостоївся такої маси обертонів і півтонів, його так переплутано з усякою демонологією марксизму і виставляють в образі кремезного джентльмена з сигарою, з високим клобуком і астраханським комірцем і він гарцює на нерухомих тілах страждаючих робітників, так що взагалі важко збагнути, в чому полягає його економічно-господарська роля. Думаю, що найкраще буде повторити тут те, що вже сказав один підприємець: "Найважливішим моментом у мотиві зиску є те, що насправді є тільки мотивом уникнення втрати". Іншими словами, не можна вести підприємства, якщо ви не будете продавати своїх товарів за суму грошей, яка потрібна на покриття коштів випродукування їх. Така основна засада, між іншим, і в кожній індустрії, включно з державною, і то тому, що не можна виплатити більше, ніж одержано. Такий бо закон природи, якого не може оминати жодна економіка. В приватному секторі мотив зиску є мірилом, яким оцінюють, чи публіка схоче заплатити за товари стільки, скільки вони приблизно варті, коли їх випродувати. Ці кошти включають, розуміється, значно більше, ніж сама вартість затраченої праці, матеріали і теперішній та майбутній відсоток і всіляких видатки — плянування на майбутнє, визначення ризика, річ, яка дає деяким людям надприродну здатність вгадувати, чого публіка хоче і як розвинеться ринок. Марксистські ідеологи були такі дивовижні неукі в справах справжнього керування підприємством, що навіть Ленін щиро вірив у 1917 р., що тесляріві, куховаріві чи паяльникові можна доручити керування заводом — і то відразу, без попередньої підготовки. А це ж обов'язки, які вимагають високої кваліфікації, а виконування тих обов'язків починаються від уміння робити зиски.

Бувають, видима річ, і незаконні зиски — монопо-

льні зиски, зроблені оточуванням ринку і вимагательством викупу від споживачів, зиски — зроблені великою недоплатою за робочу силу, яку дезорганізовано або стероризовано. Однак у нормальних західніх обставинах мотив зиску виявлявся доволі точним показником смаку споживача, а це і є те, для задоволення чого, кінецькінцем, існують народні господарства.

Якщо ж панівним елементом у цій системі має бути приватне підприємство, то неможливо обійтись без приватних управителів. І тут ми неминуче натрапляємо на певне обмеження можливостей, зумовлених історичним досвідом. Великі простори Азії і цілої племінної Африки не пройшли школи місцевої ініціативи, муніципального управління і приватної торгівлі, із співдіяння яких вийшов купець, банкір і бизнесмен первісного індустріалізму на Заході. Поперше, у відсталих країнах немає ніяких груп людей із здібностями керувати, на власну руку справлятися з вимогами і завданнями виробництва. Менше всього можна розраховувати там на цілу клясу людей, які й чекають, щоб взятись за діло — як це було в Англії. Та раз певний модель індустріального суспільства десь уже витворився, то інші країни можуть його копіювати так, як це відповідає їхнім власним історичним обставинам. Так, напр., японці мали сильне державне керівництво, сильні февдальні роди і кваліфіковану купецьку клясу. Вони почали індустріалізуватися за урядовими вказівками при державних субсидіях. Коли ж концерни діяли в повному порядку, а їхні молоді навчалися в промислових управліннях Заходу, великі підприємства були передані февдальним родам і купцям. Зріст цих підприємств, у свою чергу, стимулював малі ремісничі групи і родини, які індустріалізувались по другому боці суспільних терезів.

Ініціатива держави була вирішальною, але за нею слідувала форма приватного підприємства. Так і в Туреччині, де віддавна існував деспотичний режим, сам уряд був ініціатором програми індустріалізації. Але нехіть до комунізму була одним із факторів того, що

частину державної індустрії й тут передано до приватних рук.

В Індії плянується якась золота середина, в чому так само відбивається мудрість історичного досвіду. В XIX ст., під час британської фази панування, ідеї вільного підприємства і приватного керівництва йшли від британських комерційних кіл. Під кінець цього сторіччя і індійська промисловість почала вже розвиватись, зокрема текстильна.

Світські традиції Індії, як ми бачили, були бюрократичні. Великими підприємствами займалася держава і її службовці. Тому не дивно, що нашарування чогось новішого поверх стародавнього привело до того, що Індія розвинула в себе мішану економіку, з перевагою, можливо, публічного сектору, але з залишенням місця й для розвитку приватної ініціативи.

У Росії й Китаї ми бачимо крайності абсолютного урядового контролю, а це не є тільки наслідком комуністичної ідеології. Коріння йдуть глибше в історію. Китайці мали завжди централізовану бюрократію. Як ми вже бачили, щоб упоратись із водною енергією і сільським господарством там потрібна була централізована влада. Держава завжди мала величезний вплив на економіку, організувала її, керувала нею, тримала монополію на найважливіші товари в своїх руках. Приватна промисловість пов'язується із періодом державного занепаду на переломі століття, коли чужі сили керували Китаєм і китайці владисто не були господарями у власній хаті. Ось так і черпав свої сили китайський комунізм — не тільки ідеологію, а й величезний історичний досвід.

Навіть Росія, що мала ближчі зв'язки з Заходом, майже завжди була керована в усьому урядом згори. Петро I-ий почав її силою модернізувати і індустріалізувати. Попри величезні чужі капітали, які напливали до Росії в XIX ст., — а з цим пов'язалось і твердження про зовнішню інтервенцію з “економічним поневоленням” — все одно російська держава була найбільшим працедавцем і найбільшим землевласником у 1914 році.

Звідси комуністи побудували свою систему на бюрократичній, деспотичній традиції, незрівнянно старішій за комуністів.

Отже, коли приглянемо до сьогоднішнього світу, то побачимо повний спектр індустріалізації — від переважно приватної промисловості Заходу, по через народні господарства, в яких більшою чи меншою мірою перемішаний державний і приватний сектори, аж до централізованого плянування тоталітарних держав. І дійсно, велика частина цього спектра визначається не ідеологією, а конкретним історичним минулим. Не інакше воно буде і в майбутніх індустріалізованих країнах.

Перед тим як покінчити з питанням індустріалізму, я хотіла б згадати про ще одну річ. Розбіжності між відмінними формами і взірцями сучасного промислового життя, як ми бачили, надто великі, щоб їх можна було вивести цілим економічним спектром — від вільних до тоталітарних. Але ми не сміємо недобачити того, як багато спільного мають ті різні форми. Найбільшою з таких спільних проблем є те, що може вічно непокоїти людство і що походить від самої людини, яка завжди хоче мати більше речей, ніж вона має матеріяльних засобів на те. Іншими словами, економіка й далі є в основному наукою, яка скромними засобами пробує задовольнити людей бажаними, хоч і недосяжними предметами. Чи ви є радянський комісар, чи міністер фінансів Гани, чи такий же англійський міністер, ви завжди маєте ту саму проблему: що маємо зробити, а що відкласти, бо наші ресурси не дозволяють нам зробити все нараз. Напр., жодна економіка в світі не може обійти питання інфляції і дефляції. А що це за питання? В найпростішому розумінні, інфляція настає тоді, коли ви хочете зробити забагато з наявною кількістю ресурсів, а дефляція — коли ви робите з даною кількістю ресурсів замало. Комуністи можуть вживати суворих методів, щоб розв'язати такі проблеми. Вони можуть, напр., анулювати заощадження всього народу для того, щоб зменши-

ти ризико інфляції. Але самої цієї проблеми їм не оминути ніяким заклинанням.

Про індустріалізм можна сказати, що він дуже збільшив матеріяльні засоби людини. Він збільшив і її можливості вибору, дав їй динамізм, дав більше свободи, але не звільнив її від усіх тих елементарних економічних рішень, які вона завжди мусить робити. У своєму величезному русі від примітивної агрикультури до динамічної індустріалізації, індустріалізм звільнив її від деяких її давніх проблем. І не виключене, як сказав одного разу лорд Кейнс, що майбутній прогрес в техніці і науці визволить нас зовсім з кайданів обмеженого вибору і що мистецтво, краса, удосконалення душі, а не господарське збагачення, стануть головною ціллю в житті людини. Дехто твердить, що Америка починає наближатись до такої цілі. Але людство в цілому ще не перейшло через поріг заможного життя. Людське життя ще сповнене неблаганних конечностей і невідхильних рішень.

РОЗДІЛ 3

Колоніалізм

I.

Вивчаючи колоніалізм, ми розглядаємо одно з найбільш далекосяжних і розгалужених діл людства. Це вже, мабуть, людська натура така, що коли одна група людей стає сильнішою за іншу, то її інстинкт штовхає її на підкорення слабшого сусіда.

Цей інстинкт, як і всі інші, — дуже старий. Він фактично сягає початків людської організації ще в племінному укладі. Рання історія племінного суспільства — це переважно історія завоювань, поновних завоювань і знову завоювань. Піднесення і занепад імперій, чим так багато займалася пізніша історія, мають свої коріння в самих початках політичної діяльності людини. Коли, наприклад, британці почали просуватись до Ніязаланду, вони застали там місцевих ніязів під деспотичним пануванням яо, які продавали своїх підлеглих арабським работоргівцям. Або ще один приклад із Західньої Африки: ще у 1804 р. плем'я фуналів завоювало народи Гауза в Північній Нігерії. Так було в початках організованого людського суспільства і то всюди, на протязі всіх часів і по всіх усядах аж до наших днів.

Однією з напозитивніших рис нашого століття є те, що колоніалізм, як досі визнаний принцип політич-

ної організації, — починає, здається, відходити в небуття. А якщо так, то це буде—поза заборонаю війни—найбільша політична революція, яку будь-коли знало людство. Завоювання було найдавнішою і найпритаманнішою людині діяльністю. Справді бо, відмовитись від завоювань, ми усуваємо 9/10 причин війни.

Все ж таки наслідки завоювань аж ніяк не були всюди однакові. Можна нарахувати багато різних видів імперіялізму, але є три такі типових імперіялізми, якими я й хочу зайнятись. Першим є імперіялізм, який приносить із собою благодворні наслідки. А можливе це за наявности багатьох умов, що їх, на мою думку не можна обійти. Поперше, народ-завойовник мусить мати кращу техніку і вищий рівень цивілізації, ніж народ переможений. Тут можливий і виняток, про який я ще згадаю, але загалом передове суспільство має найбільше шансів здійснювати благодворний імперіялізм. Подруге, в процесі завоювань такі передові здобутки завойовника, умілості як техніка, культура, мистецтво і витонченість, його кращі умілості в політичному і економічному житті—мають бути повністю поділені з підкореним народом. Потрете, з підкорення, яке в даному разі означає поширення цивілізації, має виростати нова система і нова єдність, яка дійсно є багатшою і більш різноманітною, ніж все те, що було перед тим.

Деякі колоніальні імперіяльні системи в цілому дотримали цих умов. Можливо, що найпоказовішим прикладом була Китайська імперія — взірць найдовготривалішої і найстабільнішої імперії. Крок за кроком поширюване китайське володіння від Жовтої Ріки аж до кордонів Аннату відбувалося на протязі близько 1,500 років, і китайці були в стані мало-помалу ширити серед усіх племінних груп і примітивних народів — свій значно передовіший спосіб життя в мистецькому, інтелектуальному і матеріальному відношенні. Ці підлегли народи вросли в китайську культурну систему і з часом стали повноцінними членами нової всекитайської цивілізації.

Ще один історичний приклад імперії, панування якої

позначилось у цілому благотворними наслідками, можна знайти на Заході. Поява Римської імперії супроводилась руїною і насильством, стражданнями і розпачем громадянської війни імперіяльного масштабу. Але в період свого найбільшого піднесення вона втримувала лад і порядок на величезному просторі, була насторожі цивілізації, де вона пригасала, і поширювали її на племінні народи, які жили тоді ще у варварських умовах. Це сталося завдяки тому, що римляни, як і китайці, поділились вигодами своєї цивілізації з народами, яких вони завоювали. Гордо хвалитися: “Я римський громадянин” — могла кожна людина на всьому просторі від Британії до Антіохії, незалежно від її раси і її культурного минулого. Візія ладу, що її лишила по собі Римська імперія, була так велика, що протягом тисячі років після її занепаду народи Європи робили спроби — щоправда, невдалі спроби — відтворити бодай щось із політичної єдності і масштабів цивілізованого зв'язку, що були можливі за римської імперії.

Тепер я хотіла б згадати про виняток із правила — про “добродійний імперіалізм”, що його я пробувала умотивувати. Взагалі цивілізованим завойовником можна вважати того, який, поза всяким сумнівом, перетворить своє завоювання на цінні здобутки культурної і політичної інтеграції. Але бувають великі винятки. Цілком можливе й таке, що завойовники, будучи на низькому рівні технічної і духової цивілізації, стараються перейняти від підкореного ними народу його вищий розвиток культури, а зі свого боку внести свіжість і пориви, що їх бракувало в старій, часто вже кволій цивілізації, яку вони завоювали.

Коли спершу йонійські, а опісля дорійські греки вступили у стару занепадаючу Микенську імперію, їхні нові пориви в поєднанні з старим місцевим мистецтвом породили те, що ми мусимо називати найбільшою і найдинамічнішою цивілізацією, яку будь-коли знала людина.

Інший приклад, — і то наймногонадійніший сучасного світу — дає нам прихід ісламу. Коли примітивні

племінні групи Арабії вирвались під проводом Мохаммеда з Арабського півострова і опанували цілі цивілізовані, але інертні імперії перської і візантійської монархії, вони всотали в свою нову арабську культуру з її специфічною арабською мовою великі скарби старовини, грецької, учености, християнської і зороастранської філософії, науку і мистецтво, в які вони вдмухнули тоді нову енергію і новизну їхнього підходу. Наслідком цього був вибух таких культурних досягнень вздовж Середземномор'я, рівних яким не було до самого європейського ренесансу.

По останній приклад ми можемо вдатися й до Китаю. В XVII ст. китайський імперіяльний уряд перейшов до рук Манджурців — напівцивілізованого народу з півночі. Але китайська культура вселила в манджурців преклоніння, що вони стали більшими китайцями за самих китайців. У XVIII ст., за такого геніяльного монарха, як Ч'ен Лунь, китайська цивілізація дійшла вершка блиску і витончености, які викликали подив і захоплення у тодішніх європейських філософів.

Але як на перекір нашої спробі дати тверде узагальнення, якраз у цьому місці наш приклад із зовнішніми завойовниками, які вигравали на стиканні з вищими, хоч і подоланими цивілізаціями, — не витримує критики. Та сама відданість манджурців китайській конфуціянській культурі якраз і була причиною занепаду Китаю. Нові ідеї і технічні досягнення, які приходили з Європи разом з усією силою європейської експансії, вимагали радикальної перебудови старих Конфуціянських ідей. Але манджурці, як новонавернені, не відходили ані на йоту від конфуціянської клясичної структури китайського суспільства. Та відмова перебудуватись позбавила Китай еластичности і сили достосуватися до новочасного світу, і тому майже ціле століття та імперія борсалася між мертвими концепціями, яких вона не могла відкинути, і живими ідеями, яких вона не могла сприйняти. Цей параліж пояснює більше ніж будь-що інше, чому відродження Китаю запізнилось аж до другої чверти нашого сторіччя.

На цьому ми припиняємо наводити приклади завою-

позначилось у цілому благодворними наслідками, можна знайти на Заході. Поява Римської імперії супроводилась руїною і насильством, стражданнями і розпачем громадянської війни імперіального масштабу. Але в період свого найбільшого піднесення вона втримувала лад і порядок на величезному просторі, була насторожі цивілізації, де вона пригасала, і поширювали її на племінні народи, які жили тоді ще у варварських умовах. Це сталося завдяки тому, що римляни, як і китайці, поділились вигодами своєї цивілізації з народами, яких вони завоювали. Гордо хвалитися: “Я римський громадянин” — могла кожна людина на всьому просторі від Британії до Антіохії, незалежно від її раси і її культурного минулого. Візія ладу, що її лишила по собі Римська імперія, була так велика, що протягом тисячі років після її занепаду народи Європи робили спроби — щоправда, невдалі спроби — відтворити бодай щось із політичної єдності і масштабів цивілізованого зв'язку, що були можливі за римської імперії.

Тепер я хотіла б згадати про виняток із правила — про “добродійний імперіалізм”, що його я пробувала умотивувати. Взагалі цивілізованим завойовником можна вважати того, який, поза всяким сумнівом, перетворить своє завоювання на цінні здобутки культурної і політичної інтеграції. Але бувають великі винятки. Цілком можливе й таке, що завойовники, будучи на низькому рівні технічної і духової цивілізації, стараються перейняти від підкореного ними народу його вищий розвиток культури, а зі свого боку внести свіжість і пориви, що їх бракувало в старій, часто вже кволій цивілізації, яку вони завоювали.

Коли спершу йонійські, а опісля дорійські греки вступили у стару занепадаючу Микенську імперію, їхні нові пориви в поєднанні з старим місцевим мистецтвом породили те, що ми мусимо називати найбільшою і найдинамічнішою цивілізацією, яку будь-коли знала людина.

Інший приклад, — і то наймногонадійніший сучасного світу — дає нам прихід ісламу. Коли примітивні

племінні групи Арабії вирвалися під проводом Мохаммеда з Арабського півострова і опанували цілі цивілізовані, але інертні імперії перської і візантійської монархії, вони всотали в свою нову арабську культуру з її специфічною арабською мовою великі скарби старовини, грецької, учености, християнської і зороастранської філософії, науку і мистецтво, в які вони вдмухнули тоді нову енергію і новизну їхнього підходу. Наслідком цього був вибух таких культурних досягнень вздовж Середземномор'я, рівних яким не було до самого європейського ренесансу.

По останній приклад ми можемо вдатися й до Китаю. В XVII ст. китайський імперіальний уряд перейшов до рук Манджурців — напівцивілізованого народу з півночі. Але китайська культура вселила в манджурців преклоніння, що вони стали більшими китайцями за самих китайців. У XVIII ст., за такого геніяльного монарха, як Ч'ен Лунь, китайська цивілізація дійшла вершка блиску і витончености, які викликали подив і захоплення у тодішніх європейських філософів.

Але як на перекір нашій спробі дати тверде узагальнення, якраз у цьому місці наш приклад із зовнішніми завойовниками, які вигравали на стиканні з вищими, хоч і подоланими цивілізаціями, — не витримує критики. Та сама відданість манджурців китайській конфуціянській культурі якраз і була причиною занепаду Китаю. Нові ідеї і технічні досягнення, які приходили з Європи разом з усією силою європейської експансії, вимагали радикальної перебудови старих Конфуціянських ідей. Але манджурці, як новонавернені, не відходили ані на йоту від конфуціянської клясичної структури китайського суспільства. Та відмова перебудуватись позбавила Китай елястичности і сили достосуватися до новочасного світу, і тому майже ціле століття та імперія борсалася між мертвими концепціями, яких вона не могла відкинути, і живими ідеями, яких вона не могла сприйняти. Цей параліж пояснює більше ніж будь-що інше, чому відродження Китаю запізнилось аж до другої чверти нашого сторіччя.

На цьому ми припиняємо наводити приклади завою-

вань, які в такий чи інший спосіб витворили нову синтезу між завойовниками і завойованими. Перейдемо тепер до другого виду імперіялізму, при якому завойовники таки принесли з собою великі скарби цивілізації, але не зуміли передати їх повністю підкореному народові. Через таку невдачу не виникло жодної справжньої синтези і не сталося справжнього злиття і витворення нової цивілізації, у якій завойовник і завойований почували себе як дома.

Одним із таких прикладів, я думаю, є вплив еспанських завойовників на Латинську Америку. Насамперед слід сказати про те, що індійське населення Південної Америки принаймні збереглося. Це не є малоістотний момент, бо якщо подоланий народ має взяти участь в остаточній синтезі, то він там мусить бути, щоб співтворити її. Деякі завойовані народи, як побачимо далі були ще менш щасливі. Тому не можна легковажити того, що в Латинській Америці місцеві індійці встоялися перед новими формами суспільства, принесеними з Заходу. Але по сьогоднішній день не можемо сказати, що республіки з великим індійським населенням спромоглися на справжню синтезу між більш цивілізованими, краще освіченими групами населення еспанського і португальського походження і великою масою індійських селян і верховинців.

Подібуеться й досить помітне злиття культури і релігії між старими і новими. Оглядаючи церкви Центральної і Південної Америки, просто неможливим не помітити, як під самою пеленою християнства лежать старі культури і рештки магічного минулого. Але в феодалних маєтках і на копальнях не доходило зовсім до синтези. Індійці лишалися рабами, пеонами, робітниками на самому споді соціальної драбини. Вони носили на собі еспанських і португальських поселенців. Однією з причин політичної нестабільності в більшій частині Латинської Америки протягом сторіччя були невгавуючі бунти індійських мас проти старого європейського панування, а іншою — поява нової провідницької верстви. З уваги на

це, можливо, краще буде сказати, що ця історія ще не закінчилась. У властивий колоніальний період, ще перед тим як Латинська Америка порвала прямі зв'язки з Піренейським півостровом, не сталося справжньої синтези. Але фермент відбувається далі. І можливо аж у наступному сторіччі ми побачимо завершену форму індійсько-європейської цивілізації, побудованої на повному злитті обох культурних традицій.

Ми, мабуть, не помилились, коли скажемо, що більшість завоювань належить якраз до такого типу. Завойовники здебільша приносили вищу техніку і передовіший стиль життя. Вони відкривали нові можливості і навіть спинали періоди стагнації. Але вони залишались, щоб експлуатувати і панувати. Вони не змогли злитися з місцевим населенням і після певного періоду їхня відчуженість, уникання мішаних подруж і поселень, неспроможність витворити спільну клясу провідників і адміністраторів — все це призвело до того, що їхні підвладні не бачили найменшої користі для себе від їхнього панування і думали тільки про одне: як їх позбутися. Ми ще повернемося до цього питання, коли будемо розглядати історію сучасного колоніялізму.

Перед тим як приступити до розгляду третьої категорії завоювань, себто суцільно лихих деструктивних завоювань, які затемнюють історію людства, зупинимось ще на одному виді “колоніялізму”, який не пасує до жодної з наших категорій. Подивимось з одного боку — він дуже деструктивний. З іншого — він породив незвичайно могутні і цивілізовані суспільства. Як тип завоювань, він лежить десь поміж нашими категоріями, у несполучній з ним самим клясі.

Бувають в історії випадки, коли прірва між цивілізацією завойовника і соціальною організацією підкореного народу така страшна, що нічим її не засипати. Я маю тут на увазі поселення британських імігрантів в Австралії. Там вони знайшли мале, розпорошене населення, яке жило так само, як живуть бушмени в Центральній Африці. Ці австралійські аборигени ледве чи розвинули

бодай примітивну організацію чи інституції. Вони не займалися рільництвом у будь-якій формі. Іншими словами, вони стояли на дуже низькому шаблі розвитку людини, яка щойно починає підійматися по драбині цивілізованого людства. І це було їхньою трагедією, що вони зіткнулися з людьми аж із протилежної шальки терезів, з людьми які жили в складному, науковому і індустріалізованому суспільстві XIX і XX сторіч.

Сучасна індустріальна цивілізація з її технічною еволюцією і інтелектуальним поривом — це як ми знаємо, найагресивніша форма цивілізації, що її будь-коли знало людство. Її подвійний імпульс — науки і індустрії є тим, що тягне за собою повне перенаставлення у всіх проявах життя — не тільки в організації і техніці, але й в основах способу думання і соціальної поведінки. І не трудно собі уявити, як поява такого чужого суспільства прибила людей, які ще не встигли вийти поза межі найпростіших трафаретів життя і праці; легко зрозуміти, що коли нові поселенці не відзначаються особливою терпеливістю, виrozumінням і стриманістю, то вони геть зруйнують соціальний уклад відсталих тубільців. А якраз таких рис характеру завжди бракує завойовникам і піонерам.

Звичайним наслідком такого стану буває те, що завойовані групи не можуть знайти собі місця в новій структурі суспільства і животіють далі як нещасні розпорошені рештки по ізольованих резерваціях. Не можна сказати, що новоприбулі свідомо прямували до таких наслідків — холоднокровно і методично. А проте їхня фактична поведінка призводила до деяких найкошмарніших людських трагедій, які тільки можуть статись, бо ж ніхто не є більш безборонним за примітивну людину, позбавлену її традиційної безпеки і кинуту в жорстоке метке суспільство сучасного Заходу.

Цей сам процес відбувається і в заселенні США. Первісні червоні індієські племена були мисливцями і збирачами харчів серед дикої природи. Вони не досягли були ще ступеня осілої агрикультури. З усіх форм життя кочове життя найменше відповідає розвиненому рів-

неві сучасної агрикультури і індустріалізації. Поселюючись на північно-американському континенті, вихідці з Європи постійно підносили рівень, силу і згуртованість свого суспільства. Індієці довго вели ар'єргардний бій проти цього наступу, бо ніяк не могли призвичаїтись до нього. Прірва ж між культурами була надто велика, щоб могло дійти до синтези і тому сталося те, що тубільці лишилися в стані цілковитого і жалюгідного застою.

Але не можна й відкидати всі здобутки поселенців, як негативні і деструктивні. Суспільство, яке вони побудували, відкрито двері для мільйонів людей різного стану і національного походження і створило країну, населення якої має більше шансів жити життям, побудованим на вільному виборі і пошануванні людини, ніж це було б можливе за будь-якої іншої доби і в якійсь іншій країні.

Не слід думати, що проблеми, які виникли на тлі розходжень між різними культурами, обмежуються тільки районами європейського поселення. Вся Азія має літописи про те, як місцеві племена цілковито зникали під ударом народів з вищою культурою. Ці проблеми походять не від кольору нашої шкіри, а від нашої людської природи. Дам тільки один приклад: корінні жителі Японії могли бути білі або, як деякі люди кажуть — арійського походження. Їхній спосіб життя, проте, надто примітивний, щоб вони могли встоятись перед вищою технікою і багатшою культурою японців. І тепер "патлаті айну" — це розпорошені, нужденні рештки на одному з північних островів. Це має бути повчальною лекцією для білих расистських надлюдей, а також послужити ще одним трагічним прикладом того, що може статися при зустрічі тубільного примітивного народу з експансивною силою завойовників, що мають вищу цивілізацію і техніку.

А тепер перейдемо до останньої групи імперіялістів — до вкрай негативних, злоякісних і руйнівничих імперій, з яких, на жаль, тільки одна чи дві ввійшло до писаної історії людства. Про асирійців, звичайно, відомо тільки те, що "вони нападали, як вовки на череду". Але на відміну від багатьох рештоків фолкльору, цей

кусник інформації є вірний, бо так точно вони й робили. В анналах старовини дії асирійського народу звучать, як похоронний дзвін. Вони пройшли від півночі аж до великих річкових долин Месопотамії і “родючого півмісяця” Леванту — найбільш цивілізованих областей Близького і Середнього сходу — і всюди поруйнували королівства і князівства, вирізали цілі народи і зрівняли з землею міста, аж нарешті й самі вичерпались у безперервному циклі агресивних воєн.

Цей останній момент — вартий уваги. Мені здається, що одним із найсильніших аргументів на користь дійсної моральності влади на нашій планеті — отже й надією для майбутніх поколінь — є те, що гола агресія і нещадна деструктивність — це тільки безглуздя. Часом, переглядаючи довгу хроніку історії і “зваживши на кривди, вчинені під сонцем”, на обмануті надії, на незагамовані болі, то можемо подумати, що вся історія є безглуздим плетивом насильства, наруги і розпуки. Та саме зло не стримається, якщо воно тільки зло. Кінець такої потвори, як Гітлер, тільки ще раз нам нагадує, що приходить час, коли насильство і зло — самі себе нищать. Справді бо, ніде не буває такою очевидною повна безплідність голого насильства, як власне в життєвому циклі наскрізь деструктивної імперії у всій людській історії.

Від початку XIII ст. і протягом майже двох сот років великі цивілізовані зони людства, як Китай, Індія, Персія, Близький і Середній Схід і Росія — були віддані на поталу найкривавіших мародерів, яких тільки знала людина — монгольських степових наїзників. Ім’я Чингіс Хана мало коли згадується, та й то у зв’язку з його кровожерливістю і руйнітвом. Що ж зробили його наїзники, коли прийшли до Багдаду, який був тоді на вершині слави в аббасідському каліфаті? Вони зрівняли з землею місто, спалили бібліотеку неоціненних книг, якої нічим не заступити, а на головному майдані лишили піраміду із півмільйоном людських черепів. Північну Індію сплюндрували, а Китай пощадили тільки тому, що великого хана вдалося переконати, що живі китайці будуть

йому корисніші, ніж мертві. Такі були розміри того жахливого вибуху примітивного руйнітства.

А тепер приходить ваговитий постскриптум. Монголи не лишили творчих слідів на верстовому шляху історії. Їхнє імперіяльне панування появлялось і зникало знов так швидко, як їхні буйні орди. Між собою вони розсварились за спадщину і від їхнього 300-річного буяння по суті не лишилось нічого — жодної культури з монгольським тавром, жодної династії, жодного довготривалого здобутку. Цим ще раз підтвердилось, що останньою жертвою абсолютного тирана завжди стає сам тиран. Бували просто нікчемні імперії на світі і саме тому вони сходили з кону.

II.

А тепер, маючи на увазі наші дуже широкі узагальнення про саму суть імперій, пригляньмось до деяких імперіяльних проблем нашого часу. Я думаю, що ми можемо почати з того імперіяльного літопису, до якого записується вже останній розділ. За винятком таких кількох дрібних аванпостів, як Гонг Конг, чи Гоа, нічого не лишилось із західної імперіяльної системи в Азії. Протягом останніх 10 чи 11 років завершилась повна фаза людської історії. Скінчилась європейська колонізація Азії. Як же маємо її розглядати, якщо триматися критеріїв, за якими ми визначали благодійні і менш благодійні імперії? В якому світлі ми бачимо її, коли дивимось на пройдені нею шляхи — вже з певної перспективи?

Є три пункти, які ми маємо розглянути: це характер і якість завойовників; далі, межі тих благодійств, що їх вони принесли завойованим; нарешті — питання про те, чи дійшло до якоїсь синтези між ними самими і завойованими народами. Мушу признатись, що трудно обгрунтувати цей останній пункт, бо ми маємо справу з системою, яка щойно позавчора скінчилась. Синтеза, видима річ, може статися щойно в майбутньому. Це ж ясно, що

в порівнянні з попередніми імперіями, 150 років британського перебування в Індії — це надто короткий час, щоб могло дійти до якого б то не було справжнього культурного злиття. Проте такий підхід трохи застарілий, бо в XX ст. ми живемо з дуже зміненими поняттями про час. Ми очікуємо від кожного, щоб він цивілізувався протягом десяти років, тим часом, як китайці цивілізувалися протягом понад 15 сот років. Революційним змінам у наших простірних відношеннях відповідає прискорення в нашому часовому циклі, як і в наших часових відношеннях взагалі. Що трудне, ми робимо сьогодні, а неможливе будемо робити завтра. При такому вимірі часового коефіцієнта ми можемо вже й тепер робити висновки з книги буття європейської колоніальної системи.

Не маючи тут місця, щоб простежити за ділами європейських колонізаторів, я спинюся головним чином на британських така діяльність яких була в всякому разі, найтривалішою і найдалі сягала. Насамперед слід розглянути питання, чи вони — як колонізатори — принесли в Азію більші здібності і вищу техніку і завдяки тому помогли піднести місцевий рівень життя. І тут ми відразу потрапляємо в клопітне становище, бо британські завоювання дуже змінювались в ході їхніх завоювань. Коли перші купці прибували до Азії, вони були дуже далекі від будь-якої вищости у технічній цивілізації щодо народу, з яким вони тоді зіткнулися. Як ми вже бачили, азійські цивілізації на переломі 17 ст. були багатьма своїми мистецькими і культурними якостями вищі за європейську культуру. Коли в XVIII ст. британський король Юрій III вислав лорда Макартнея просити великого манджурського імператора Чен Луня, щоб той благоволив почати торговельні зносини з Англією, то імператор відповів: "Небесна імперія має всього подостатком і їй не бракує ніяких товарів у своїх власних кордонах. Тому немає найменшої потреби довозити вироби чужоземних варварів у заміну за наші власні." Він додав, що попри все він був радий, що британський король, "який перебуває десь там на другому кінці моря", виявив свою

готовість поклонитися найвищому імператорові і тому він милостиво благоводить послати за це деякі дарунки.

Такої думки був китайський імператор у XVIII ст. про британських купців, які хотіли прийти й осісти, як комерсанти, на його території. Не кращої думки був у цей час Чен Лунь і про речі, які йому пропонував Захід. Однією з причин ганебного поширення британської торгівлі опіюмом у Китаї на переломі XVIII ст. було те, що британські купці не мали іншого виходу, коли мали платити за шовки і порцеляну, на що був тоді попит на європейських ринках. А крім зливків золота та срібла, китайці не визнавали ніяких інших платіжних засобів.

Але наприкінці XVIII ст. європейці ставали ще страшніші. В наслідок розширення нових сил, що їх ми вже описали — вільні інституції, наукові відкриття і початок промислового перевороту — наступила цілковита зміна в балансі сил. Нова техніка зробила з тих маленьких європейців щось грізніше за все те, що бачила Азія від часів монгольських наїзників. Ця зміна в балансі сил ще не означала, що зайшли європейці були тепер більш цивілізовані, ніж мешканці азійських країн. В обрядах і публічних пам'ятниках, в парках і святинях, у красі, в багатствах філософії і щодо віку традиції — Азія і далі була високорозвиненим континентом.

Але в XIX і XX ст. ст. на перше місце висувались твердість, поривність, все раціональне, наукові вартості, застосування сили розуму до матеріальної основи буття, щоб примусити її працювати і продукувати, комбінування і винахід нових машин, наукове зацікавлення всіма причинами і наслідками знаменували цю добу, а разом з ними почалося й піднесення національної свідомості і прагнення політичного самовиявлення. Це, в свою чергу, було чимсь новим в історії людства.

Досягши Азії, європейський натиск при такому виряді був таким тираном, який нещадно громив подих тендітної традиції і розторошував інституції, основи яких уже і так тріщали. Здавалось, ніби гураган пронісся на Сході. І майже з певністю можна сказати, що спричинни-

ки того гурагану знали так мало про те, що вони роблять, як і ті вітри, що їх вони викликали.

Кажуть, що британська імперія була досягнута в приступі несвідомости. В цьому є елемент правди, бо представники Заходу вирушили до Азії не завойовувати її, а торгувати з нею. Там, де місцеві відносини були досить стійкі і місцеві уряди мали досить сил, щоб утримати порядок, там не було й завоювань. Як ми бачили, Японія просто не допустила ніяких купців, як побачила небезпечні наслідки від поселення європейських купців і місіонерів. Китай навіть у період занепаду манджурської династії мав ще доволі сильний центральний уряд і міг уникнути прямої колонізації. Але дріб'язкові й непримиренні одне до одного князівства Південно-східної Азії та Індонезії були нерівня для сили прибуваючих купців, які спирались на концесії й монополії, і були завжди готові втручатись у династичну політику, підтримуючи більш податливого султана проти його суперника і таким робом беручи в свої руки всю фактичну владу від нього.

Найзнаменніший приклад місцевої слабости, що потягла за собою запрошення чужої інтервенції, мав місце в самій Індії. Якщо б імперія моголів втрималась до XIX ст., то напевно не було б і британської імперії в Індії. Але коли британські купці прибували і починали боронити свої позиції від інших — переважно французьких — комерційних суперників — імперія моголів була в стані розпаду. Місцеві князі билися за наступництво, а чужі купці встрявали в цю боротьбу, нацьковуючи одного претендента на другого. Під час безпорядків неухильно зростала сила британців, бо вони переймали на себе відповідальність за стабільність місцевих відносин, — стабільних, розуміється, для торгівлі. Це не було плянове, крок за кроком завоювання, а переважно спонтанна відповідь на безпорадність місцевої влади.

Цим я не хочу сказати, що амбітні британці на місцях не прискорювали таких процесів. При бажанні можна написати дуже повчальну монографію про нас-

лідки запровадження телеграфічної системи в Азії. Так напр. у 60-і роки мин. сторіччя один активний молодий лейтенант британської армії, воюючи із тайпінгськими повстанцями в долині ріки Янгутзе, Манджурия, пропонував приєднати цю долину до Великобританії. Він потелеграфував до Лондону і сказав: "Можу легко захопити всю долину Янгутзе. Хочете цього?" У відповідь прийшла дивовижна відповідь: "Облиште, сер! Облиште, сер! Покиньте!"

Я часто думаю, що коли б у початковій фазі окупації Індії такі мужі, як лорд Веллеслей, були зобов'язані телефонувати й питати: "хочете, щоб я зайняв решту Бенгалії?" — поширення британського панування в Індії могло б узяти зовсім інший курс. Але поскільки це тривало 6 місяців, щоб одержати відповідь з Лондону, люди на місці мали свободу рішень, отже свободу, яка зникла з запровадженням телеграфу. Цей факт тільки підтверджує те, як мало британські завойовники Індії діяли за будь-яким пляном експансії, виготовленим наперед центральним урядом вдома.

Однак, якщо навіть вони й були випадковими колонізаторами, вони лишилися колонізаторами. Як вони себе виправдали? Що вони зробили з колоніальною спадщиною, яка попала в їхні руки, почасти через торгівлю? А наслідки того були благодійні чи згубні? До якої категорії будівничих імперій маємо їх рахувати?

Може найкраще проілюструвати силу і слабкість цієї системи, коли повернемось до порівняння, яке ми зробили на одній з попередніх сторінок — порівняння між відмінною долею Індії, Китаю і Японії під західною зверхністю. Як ми вже бачили, їхнє життя-буття дає щось подібне до повного спектру всеазійських прямувань. Індія — цілковито влилася в західну імперію; Китай — розбитий, потрясений і розшарпаний, з нічної безпосередньої вини, навряд навіть чи з вини власного уряду; і Японія — яка відбивала з успіхом західний похід на неї, аж поки сама не почала від 1870 року модернізуватись і індустріялізуватись, ідучи власним шляхом і

під власним проводом. Кожний випадок ілюструє певну сторону західного колоніялізму — як добру, так і лиху.

Почнімо з Індії. Взввши на себе управління цим субконтинентом, британці стали відповідальними за все населення — безпосередньо в британській Індії, посередньо, але дійсно — в князівствах. В багатьох відношеннях вони несли цю відповідальність гідно і чесно. Британці відродили давню гордість індійської імперіяльної традиції, — себто традиції маврійців, гуптійців і могульців ще з періоду їхніх найсвітліших днів — це коли жінка з мішком золота на голові могла безпечно пройти від одного кінця країни до другого. “Право і порядок” ми вважаємо за самозрозумілі, аж поки їх не втратимо. Відновлення їх і втримання в Індії понад сотню років було неоціненим благословенням — особливо для селянства — після повалення могулів.

“Право і порядок” дозволяли населенню плянувати наперед. Британська відповідальність поширювалась на прохарчування мас і запобіжливі заходи проти голоду. А мережу новочасних залізниць побудовано в Індії не лише на те, щоб сприяти торгівлі, а й для забезпечення перевозу харчів із місцевостей із надвишком до районів з дефіцитом на них. Щоб мати більше землі під зернові культури, проведено велику програму іригації. Тож коли Індія стала незалежною, вона мала більше штучно зрошуваних ланів, ніж будь-які інші десять держав, взяті разом. На протязі тих років прерізними шляхами і способами впроваджено нову техніку і методи, і економічний розвиток відбувся на відповідному для нього тлі — при наявності безпеки і законности. Все це давало неабиякі вигоди. А все це було завершено чимось таким, що мало навіть ще більше значення.

Якщо ви так само вірите, як я, що найціннішим багатством людини є свобода, тоді мусимо віддати британським імперіялістам належне за те, що вони внесли цей великий фермент у відносини на Сході. Ідеї самоврядування і особистих прав не були складовими частинами азійської традиції. Там бували мудрі правління,

доброзичливі правління і дуже добрі уряди, але ніколи не було вільних правлінь. Переглядаючи пройдений шлях британці можуть бути горді з того, що вони змогли витворити в Індії ту самосвідомість, той характер і ту філософію, що стали тією силою, яка, кінець-кінцем, їх самих вигнала звідти.

Можливо, що вони не були великими просвітителами в розумінні створення масової сучасної системи освіти. Але як вони могли зробити це в Індії, коли до 1870 року вони не робили цього вдома? Уряд був в основному урядом “права і порядку”, а не модернізації. Але британське панування не було й обскурантистським. Здебільшого вони не боронили, а заохочували доплив нових ідей. Хто з індійців хотів, той міг здобути освіту в Англії. Громадські і місіонерські інституції відкривали школи і в самій Індії. Це були, щоправда, школи для еліти, але в них панував новий, ліберальний дух.

Ви можете ставити під сумнів такий парадокс, що імперіялізм може дарувати свободу. Але ж британці, прийшовши до Індії, щоб торгувати, і залишившись тут, щоб правити нею, не могли покинути всі свої ідеї і філософські погляди дома. У двадцяті роки мин. століття мужі типу Монро і Ельфінстона, заговорили вже про обов'язки готувати індійців до самоврядування і в цьому вбачали єдине виправдання свого перебування в Індії. Це ж англійський службовець Елен Гюм заснував Індійський Національний Конгрес, щоб збудити в індійців зацікавлення до справ державного правління. Британці внесли фермент, байдуже, хотіли вони того, чи ні — дехто з них не хотів — і коли по тількох десятиліттях у Великобританії почали дедалі більше забезпечуватись права народу, то й цей фермент посилювався і поширювався в Індії. Це був фермент людей, які вірили, що їм належить право мати ліберальний уряд і що до невід'ємних прав людини належить і право не бути керованим будь-ким іншим (ззовні).

Я певна, що та ідея, про яку щойно сказала, стала новим поворотним пунктом в історії людства. В минулому

було багато повстань проти завойовників, але я думаю, що тільки в XIX і XX ст. ми почали в рамках міжнародного права формулювати принцип, за яким нації мають природжене право не бути частиною імперії інших народів. А це ж, як ми бачили, принципово західня лінія розвитку політичних прав — жити в вигляді самої національної групи. І якраз Захід поширив цю ідею по цілому світу.

Але європейці прийшли передусім торгувати. Багато зла, про яке до сьогодні їм нагадують, походить від односторонності, з якою вони підходили, щоб видобути якнайбільше для себе з наявних економічних можливостей. Часом те зло було прямою безпардонною експлуатацією. Так напр. у половині XIX ст. на Яві був голод, бо селяни були змушені плекати експортні культури коштом хліборобства.

Часом це походило від тенденцій економічного розвитку просто не рахуватися з тубільцями. На переломі XIX ст. було фантастичне піднесення сировинної продукції в Південно-Східній Азії. Між 1880 і 1914 рр. багна долішньої Ірреваді перетворено на один з найбільших рижових районів світу. І Маляя стала тоді найбільшим постачальником олова і гуми. Але в Бірмі наживалися тільки європейські купці та індійські посередники. Бірманський селянин, як правило, кінчав банкрутством і експропріацією. На Маляї європейці і китайці були організаторами і привласнювачами нового багатства. Тому не було нічого дивного в тому, що маляйці сприйняли японське підкорення аж так пасивно. А з другого боку, не було диковиною й те, що першим актом незалежного бірманського уряду в 1947 р. була націоналізація наділі всього — передусім з метою відібрати з чужих рук всі ресурси країни. Пізнішими кроками уряду ту політику було трохи зм'якшено.

Можливо, що найшкідливіші і найпоширеніші економічні безпорядки походили не так від прямої експлуатації, як від неврахування самого того європейського вторгнення. У давніших народніх господарствах Азії іс-

нував приблизний баянс на селі між хліборобством і ремісництвом. Місцеві виробники доповнювали дохід із хліборобства, сприяли витворенню купецтва по містах, а в деяких районах уможливили розвиток масової продукції. Так, через Кантон вивозилися різні товари: коліко, напр., з Калькути, міткаль із Дакки, різні сорти шовку і порцеляну з Китаю. Такі майстерні і ремісницькі центри могли бути, як це пізніше сталося в Японії, однією з баз майбутньої індустріалізації і модернізації.

І всю оцю господарську структуру понівечила повільно європейських виробів у XIX ст. Наслідки того економічного вихру можна побачити в Китаю. Старе ремісництво зруйновано, руїна села поглиблювалась; уряд не мав ні спроможности, ні права чинити спротив чужоземним купцям і вкладникам капіталу. Вони будували фабрики у вільних портах, виборених від імператора, і індустріалізація почалася не в усій країні, не під покровительством своїх властей у Британії, як в договірних портах і як чужа власність. З часом і деякі китайці включились у цей процес і навіть стали дуже багаті. Але за їхньою спиною, широка, завмираюча провінція поринала у все глибшу кризу селянської заборгованости і розпачу.

Індія не зазнала цього аж такою мірою, бо вона мала працездатніший урядовий апарат, а хоч і не заохочували британці до індустріалізації Індії (вони були вільними торговцями, а Ланкашір не визнавав введення індійських тарифів проти британських товарів), однак і не забороняли її, а їхня справна адміністрація забезпечувала стабільні умови для такого експерименту. Випуск місцевих тканин сильно зростав, а енергійна родина Та-та умудрилась навіть при британських перешкодах, закласти основи залізної і сталевій індустрії. Як і в багатьох інших країнах, дві світові війни також прискорили пробуджену індійську індустріалізацію, яка стає багатогалузевою.

Але яке все це далеке від того, що можна назвати національною політикою економічного розвитку, можна

побачити з порівняння китайського та індійського минулого до японського.

Рішуче не допускаючи західних впливів і спираючись на своє велике національне зусилля, японці перші перебудувалися і в зустрічі з Заходом поставили свої власні умови. І аж тепер, на сім чи вісім десятиліть пізніше, індійці і китайці — кожне по-своєму — приступають до великого діла модернізації. Іншими словами, найменше причетна до колоніальних зв'язків нація зуміла якнайскоріше вивчити техніку колоніалістів.

Чи можна сказати, що з цього плетива добра і зла збереглося щось позитивне і тривке? Чи вийшла якась синтеза завойовників і завойованих? Чи можна вже виносити вирок? Один рід синтези — повне злиття двох стилів життя — виключене через західне упередження до кольору шкіри. Але поскільки завойовники Азії не були там сталими поселенцями, то й бар'єр кольору не став постійним подразником і так чи інакше нині вже зникає.

Візьмім іще політичну сторону справи. Готовність азійських домініонів Британії, за винятком Бірми, лишитись у неформальному партнерстві Коммонвелту свідчить про те, що в балянсі колоніального періоду переважає добро над злом і що ділова асоціація на базі рівності між Азією і Заходом може бути чимось більшим, ніж утопія. Якщо ця асоціація й далі буде існувати і стане більш впевненою і ще різноманітнішою, тоді її можна вважати синтезом для людства справді дуже плодотворчою. Нема такої іншої штуки, що її потрібно якнайскоріше засвоїти націям, як уміння співжити і співпрацювати, і тому трудно переоцінити вагу будь-якого практично діючого моделю, який показував би нам, як це зробити.

III.

Тепер переходимо до тільки двох великих колоніальних систем, що лишилися на світі — європейського

колоніалізму в Африці і російського колоніалізму в Європі і можливо в деяких районах Азії, хоч, як я вже згадала, його азійська відміна трохи проблематичніша. Що ми скажемо про сучасний імперіалізм у світлі таких наших критеріїв: ступінь цивілізації, що її приносять з собою завойовники, їхня готовність поділитися нею з підкореними народами і тривкі наслідки для обох — завойованого і завойовника?

Відразу треба сказати, що не можна винести єдиного вироку на цілу Африку. Забагато там різних народів і забагато замішано різних стилів політики. Але якщо якесь бодай узагальнення таки конечне, то скажу, що в цілому можна додати три основні підходи щодо африканської колонізації.

В багатьох районах Африки європейці з'явилися так само, як вони прийшли були до Азії, себто як купці. Лишилися вони там також майже з тих самих причин, що і в Азії: через відкриття надійних шляхів для експорту, зникнення місцевої влади під їхнім натиском, напружена боротьба за викорінення один одного. Як початок колоніалізму в Африці нагадує відповідний азійський епізод, так подібний і його перебіг та кінець. Я думаю, що такі райони, як Західня Африка, деякі частини Східньої Африки і Конго дуже скористалися з європейського "права і порядку", чим покінчено з племенними війнами, це дало нову ідею політичної свободи і законного правління та початки систематичної сучасної освіти, зокрема в Західній Африці. В економічній ділянці той же модель також досить довго нагадував азійську практику. Комерсанти своїх власних прибуткових справ — торгівлі, копалень і плянтацій, але вони не почували себе відповідальними поза і понад тим, що вони потребували для себе самих. Як і в Азії, тут подекуди робилися корисні речі — будовано порти, поширювано мережу доріг, введено дещо з комунальної служби — і місцеві люди з достатньою ініціативою могли відігравати певну роль в новому товаровому господарстві, яке закладалося поряд з традиційним прожитковим господарством.

Більше того, після останньої війни стара економіка, основана на принципі *laissez faire* значно змінилася. З'явилося нове почуття відповідальності за колоніальні народи. Допомога від фондів сприяння добробуту і розвиткові господарства, пляни прискішеного надання освіти, нове зацікавлення культурою місцевого сільського господарства — все це було новим подувом, який у деяких районах майже дорівнював революції. Так напр. у французькій Західній і Екваторіяльній Африці уряд метрополії видавав щороку понад 150 мільйонів доларів як безповоротну допомогу на фінансування місцевого будівництва. Бельгійський уряд затвердив для Конго десятирічний плян будівництва на 900 мільйонів доларів. Британські субсидії в Африці становлять пересічно 70 мільйонів доларів на рік.

Коротко кажучи, африканський підхід був у деяких районах великодушніший і конструктивніший, ніж давніший азійський. Там було більше прямих спроб допомогти тубільному населенню і менше уповань на похідні вигоди для інтересів метрополії. Тому цілком імовірно, що деякі країни Африки підуть за прикладом Індії в своїй післяколоніальних зносинах. Гана, як і Індія, рішила залишитись рівнорядним, незалежним партнером Британської спільноти. Є підстави припускати, що таким самим шляхом підуть і французькі території. У Конго цей процес іде повільніше, але вже відбулись перші вибори і тепер все це мабуть набере розгону. Здається, що можна не боячись робити висновки, що в більшості африканських країн, які лежать між Сагарою і кордонами Родезії, унезалежнення при приязних зносинах з Європою стає цілком правдоподібним переходом від колоніального стану. Якщо так станеться, то це буде найкращою базою для тривалого і плідного партнерства.

Але, на жаль, це не буде трафаретом для всієї Африки. В Південно-африканському Союзі, де великі білі поселення (не говорячи вже про азійські), витворили плуральне суспільство, немає таких добрих виглядів,

як я вже згадала. Можна говорити про різні труднощі. Переважно білі поселенці були творцями достатків, як і китайці на Маляї. Слід згадати й про ті труднощі, які постають у всіх мішаних суспільствах — азійських, африканських чи європейських — через принцип “одна особа - один голос” політична влада автоматично передається такій расовій більшості, яка, в силу історичних обставин, може бути найменш приготована до політичної діяльності. Все це так. Але й то правда, що суспільство не може будуватися на самих суперечностях, а саме це, поза всяким сумнівом, і є основою сучасної південно-африканської політики.

Нині в цьому Союзі процес економічного росту відбувається із карколомною швидкістю. Вкладаючи в капітальне будівництво понад 20% свого національного доходу щороку, Південна Африка розширює і розгалужує свою економіку в усіх напрямках, дарма, що золото, діаманти і уран лишаються далі основним джерелом багатства і добробуту. Але обробна промисловість догнала вже промисловість гірничу, якщо йдеться про її вагу в народньому господарстві.

Але все це багатство залежить від праці мільйонів африканців. Понад 300,000 робітників-переселенців у золотих копальнях ще не є єдиним і основним сектором робочої сили. Найбільший, граничний зріст другорядної промисловости залежить від африканської робочої сили, а то того ж — і висококваліфікованої сили. Але політична система там не допускає африканця до будь-якої відповідальної участі в суспільному житті, яке повністю залежить від його робочих рук. Я не думаю, що якась система, побудована на таких глибоких суперечностях, може втриматись. Так само немає там, ясна річ, надії на примирення і співпрацю між різними суспільними групами. Те, що чекає цю систему, не скидається на синтезу, а скоріше на вибух.

Та Африканський Союз — це не єдина територія з мішаною міграцією, де африканці, азійці та європейці живуть один поряд з другим. У Центральній африкан-

ській федерації Північної і Південної Родезії і Ніязалан-ду, як і в Кенії, — європейці спинились не тільки для того, щоб торгувати і керувати економічним життям, а щоб тут оселитись і бути вдома. Насущним питанням у тих районах є те, чи нинішній південно-африканський лад лишиться, чи, може, розвинеться якась інша, надій-ніша система.

Бодай теоретично ці мішані суспільства визнають принцип рівного партнерства в різнонаціональних суспі-льствах. На практиці ж вони натрапляють на труднощі, про які ми вже знаємо. Це ті неминучі перешкоди на шляху до співпраці, які існують тоді, коли одна група людей в даному суспільстві стоїть на зовсім іншому рівні культурного і економічного розвитку в порівнянні до решти. Ця прірва іноді буває надто глибока, щоб її можна було засипати (напр. в Америці та Австралії). Тим більше, що й панівна тогочасна філософія й не зобов'язувала панівну групу конче засипати ту прірву. Зовсім не виключене, що коли б Центральна і Східня Африка були колонізовані на ціле століття раніше, аф-риканські племена були б доведені до таких мізерних решток, як готентоти в Південній Африці.

Але під кінець XIX ст. мораль у світі вже стояла вище в цьому відношенні. Коли король Леопольд, напр., здесяткував африканців у Конго, то це стало скандалом на весь світ і бельгійський уряд мусів змінити свою політику необмеженої експлуатації. Завдяки такій зміні, африканці там втримались, але продовжували жити в примітивних, племінних умовах. Тому і в нашому сторіч-чі лишається невирішеною проблема, як засипати цю прірву.

Це питання, хочу додати, не має нічого спільного з расовою вищністю чи нижчістю. Тут багато залежить від того, на якому шаблі розвитку стоїть та чи та група людей. Племінне суспільство Центральної Африки дуже пошарпане в наслідок місцевих війн і арабських походів за невільниками, зустрілося віч-на-віч із новим, техніч-нізованим, науковим і раціоналістичним європейським

наступом із зовні. Ледве чи можна перебільшити різни-цю в духовому розвитку між представниками статичного, традиційного, племінного суспільства і невгомними, відважними, індивідуалістичними європейцями, які при-йшли як розвідувачі і шукачі щастя, або їхніми комер-ційними і фінансовими організаціями, які приходили вслід за ними, щоб закріпити і використати свої відкриття. На одній стороні були малі племінні групи, які жили в уявному світі магії і міту, дотримуючись своїх власних традицій — за інстинктом і звичкою, на другій же сто-роні був нестриманий гін матеріалізму, раціоналізму, тех-нізації і механізації. Між модерними будівлями фабрич-но-заводських управлінь, що сяють хромом, сучасними ливарнями, потужними машинами — і хатками під со-ломою в резерваціях тубільців лежать цілі тисячоліття змін і досвіду. Чи можна пробігти через тисячоліття на протязі кількох десятиліть?

Мабуть, першою річчю, про яку тут треба сказати, є те, що не існує нічого вроджено неможливого на шля-ху до многорасового суспільства, побудованого на справ-жньому партнерстві і політичній рівності — дарма що багато людей не хоче пристати на це. Так, напр., у Вест-Індії люди різної расовості дійшли до витворення політично гармонійного суспільства з самоврядуванням, яке спирається на повну і рівного з рівним політичну співпрацю. З поширенням освіти починає поволі офор-млятися нова і надійна синтеза на Караїбських островах. Тому, отже, годі вважати за недосяжну подібну ж ево-люцію в мішаних расових суспільствах Африки.

Щождо Вест-Індії, то вона зовсім не квапилась. На протязі трьохсот років, сповнених напруження, тривог і еволюційних змін, її нове суспільство постало не під обстрілом сліпучого проміння й реклямування і не під тиском світової громадської думки, як це діється тепер, а власним і непоквапним способом. У сучасній Африці це б було неможливе. Органи дотику нинішнього світу ста-ли занадто чуткі, щоб не зареагувати на будь-яку ра-сово-політичну зміну хоч би й місцевого значення. У

всякому разі, далі на північ у Західній Африці перемога африканського націоналізму посуває стрілки годинника щогодини вперед. Якщо нашою метою є партнерство в різномасовому суспільстві, то його треба розглядати не як неймовірно далеку, благочестиву подію, а як найпершочергову справу сучасної політики.

Я хотіла б наголосити три основні передумови прогресу. Першою є продовження економічного розвитку, бо освіта, як найкоротший шлях просування через тисячоліття — це коштовне діло. Поки ціна на мідь не впаде, в Центральній Африці не забракне засобів для дальшого прогресу. До речі, у небагатьох місцях вільного світу економіка розвивалася такими швидкими темпами.

Але самі засоби ще не запевняють успіху. Їх треба вкласти в ділові, грандіозні пляни загальної освіти, у пляни, які відкриють двері майбутнього для всіх громадян, незалежно від їхньої раси чи територіяльного походження.

Освіта мусить стати провідною, центральною проблемою урядової політики, щоб стати ціллю, задля якої, в разі потреби, мають бути відсунені набік всі інші розкоші. Сесіл Роудс сказав свого часу, що його завітна мрія — це “Рівні права для всіх цивілізованих людей”. Але ідеал стає об’єктом глузу, якщо не спрямувати всієї енергії на поширення цивілізації її єдиним шляхом — освітою для всіх громадян.

Освіта, здійснювана з такою енергією, породжує третю передумову, якою є надія. Ніхто не каже, що африканець у своїй резервації може дорости до рівня завдань сучасного суспільства. Африканець боїться, що нікого з його раси, хоч би як був обдарований, не допустять до цього. Єдиною відповіддю на цей страх є масова освіта — без будь-якого обмеження для молодих людей — чорної, жовтої чи білої раси.

Освіта уможливить більш раціональний підхід до дразливої проблеми виборчого права. Пов’язувати голосування з освітнім цензом — це не сваволя, як це є в випадку расового вирішення. Таке пов’язання запев-

няє, що з кожною генерацією, яка виходить із школи, і ціль — “одна особа - один голос” може бути скорше здійснена і, до того ж, на здоровій основі знання і відповідальності. Відсутність цих передумов у нинішній Центральній Африці є мірилом тих небезпек для мирної еволюції в майбутньому.

Так Африка стає взірцем парадоксу. В Африці, на північ від Сагари, колоніальний період кинув сплячий континент у вир небувалих небезпек і можливостей двадцятого століття. У більшості країн, коли минає колоніальна залежність, залишається відкрита можливість співпраці між людьми європейського і африканського походження. Але там, де європейці були постійними поселенцями, цієї можливості немає: її або відкидають, як напр. в Південній Африці, або та можливість zagrożена. У цих районах існує видима небезпека, що спадщиною колоніалізму буде не нова синтеза, а дальша боротьба і ненависть.

IV.

А тепер переходимо до питання про російську імперію. У розділі про націоналізм я вже вказала на причини, які дозволяють припускати, що радянське панування у Східній Європі не може бути вічним. Тут я хотіла б додати ще один фактор, а саме — неспроможність марксизму, як ідеологічної зброї, заступити націоналізм.

Історія передбачень і вірувань людства свідчать, що жодна політична доктрина не триває вічно. А кожна крута (і догматизована) політична доктрина мусить мати не знати яке щастя, щоб потривати сто років. Принципи витримують пробу часу: наприклад, принципи свободи, самовизначення або святости закону. Але дуже складні правила поведінку людини, якими хочуть охопити все — від математики до товарового городництва, дуже недовговічні, бо життя, як ми знаємо з досвіду, не вкладається в такі точно окреслені і наперед визначені трафарети. Зрештою, немає нічого нуднішого за величезний

апарат церемонного безглуздя, який має вияснювати все і про все.

Недавно я зустріла в Америці кількох борців за свободу в Будапешту. Вони належали до тих молодих студентів, протести яких вчинили цілу жовтневу революцію. Однак вони сказали мені, що вони зовсім не мали наміру починати революцію: “Чи ви знаєте, чого ми в дійсності хотіли? — говорили вони. “Ми хотіли позбутись обов’язкових лекцій з марксизму-ленінізму в наших клясах”. Іншими словами, ціла нова генерація, яка мала б бути авангардом нового комунізму, так від нього змудилась, що воліла ризикувати життям, але не вивчати його... Не вірю я і в те, що нові запоморочливі успіхи індустріялізації у Східній Європі, основи якої тепер закладаються, будуть в силі протидіяти духові націоналізму. Навпаки, якраз щось зовсім протилежне виявилось правдою в Європі. Чим більше технічно розвинена нація, чим більше росте її індустрія і багатство, тим більше стає вона свідомо своєї власної національної гідності і тим менше вона готова погодитись із тим, щоб нею правив хтось інший. Тому вважаю щонайменше за імовірне, що весь процес посиленого економічного розвитку в Східній Європі буде водночас і підсилювати в народів жадобу національної свободи, яку вони в своїй історії вже мали.

У Радянській Азії на мій погляд, картина ще інакша. Справа не тільки в тому, що багато туркомовних народів до влучення у російську царську імперію не мали великої традиції своєї державности. Річ не лише в тому, що радянські вожді, заохочуючи до місцевих мов і культур, оминули прямого і гострого конфлікту з національними почуваннями своїх азійців. А якщо ці широкі простори радянської Азії мають вигляди на злиття в одну масивну націю — націю, меншу тільки за китайську — то це тому, що комуністи врахували те — як я вже згадала — те, що уможливило перехід від колоніального статусу до гармонійного різнонаціонального суспільства.

До передумов цього належить економічний розвиток, освіта і надія на краще.

Навіть якщо радянські цифрові дані не без перебільшення, масштаби їхньої індустріялізації справляють неабияке враження. У своїй доповіді на XX-ому з’їзді КПРС Хрущов твердив, що в порівнянні до 1913 р. таджицька індустрія зросла в 24 рази, киргизька — в 33 рази, а промисловість Казахстану — в 37 разів. Під час індустріялізації примітивні племена, поза всяким сумнівом, зганялись до міст і на фабрики та заводи з не меншою нещадністю і опинялись не в кращих умовах, ніж багато силою переселених робітників в Африці. Але ті, що вижили, вростають у нове середовище і їхня праця частково йде на користь їм самим, на їхній власний рух уперед, себто використовується для масової освіти.

За винятком старих людей, у радянській Азії вже немає більше неписьмених. Такі республіки, як Узбекика, видають до 65% свого республіканського бюджету на шкільну освіту. Нині Узбекистан має, у пропорційному відношенні, більше випусників вищих шкіл, ніж Франція. Більші міста стали університетськими центрами з тисячами студентів, де перед 1914 р. не могло бути ні душі з університетським дипломом. Не всі студенти тут місцевого походження. Великороси напливали сюди як техніки і поселенці. З різних кінців Росії виселялись сюди, до цих віддалених місць, національні меншини. Тридцять чотири різні нації представлені нині в Альма-атинському університеті. Але нікому не зачинають дверей до університету з расових, чи національних мотивів. Місцеві люди не потребують чекати своєї черги, дарма що росіян обслуговують таки перших.

І тому там є надія на краще — надія на освіту, на піднесення, на працю, відповідну до здібностей. І там немає обмежень на підставі кольору шкіри. Однак це ще не означає, що росіяни не тримають міцно в своїх руках ключові позиції в політичному і господарському житті. І не означає це того, що казахи, узбеки, калмики і турки мають якусь політичну свободу. Але вони терплять це

рабство на рівні з іншими національностями Росії. І можна думати, що коли їхні здібності визріють, вони відіграють ще колись свою роль і на всеросійській арені. Тому великороси, як завойовники і колонізатори Середньої Азії, можуть добитися остаточної синтези — тих, що правлять, із тими, що ними правлять.

Вигляди на це не ров'язують іще головної радянської дилеми, а саме: як разом з освітою і добробутом дати їм свободу. А це означає, що яке не було б безсилля новонаростаючих сил на початку, дальшого розвитку тих неросійських підданих Радянського Союзу не стримати, якщо всі народи Росії шукатимуть цієї розв'язки.

РОЗДІЛ 4

Комунізм

I.

Щоб зрозуміти сучасний комунізм, мусимо повернутись знову до деяких фактів, наведених на попередніх сторінках. Одним із них є процес нагромадження достатнього капіталу, щоб урухомити промисловий переворот, а іншим є наслідки цієї революції, коли вона поширилася поза Атлантийський океан і охопила всі народи світу. В обох випадках, як ми бачили, цей процес супроводився брутальністю, невдачами і катастрофами. Відповіддю на ці зрушення був комунізм, також брутальний і не без катастроф також. І попри всі його претенсії, що він відкрив "об'єктивні" закони історії, комунізм виявився не менш сліпородженим і він не позбавлений катастрофічних невдач.

Капітал, або заощадження (нагромадження капіталу) з чого почалась нова система, постачали почасти люди, які вже мали деяке багатство — купці, банкіри, землевласники і ремісники з своїми невеликими грошовими заощадженнями. Вони вкладали свої заощадження в надійні підприємства або втрачали їх, попiкшись і збанкрутувавши. Там, де новою технікою досягались бажані успіхи, вони лишилися пайовиками нового набутку і співвласниками нових засобів виробництва.

Однак величезну долю заощаджень (нагромадження капіталу) дали — як і в усіх наступних промислових переворотях — самі робітники, які напливали з села до нових міст і працювали неймовірно довгі години за платню, з якої з трудом могли вижити вони самі і їхні родини. Багатство, яке вони створювали своєю працею, було джерелом дальших капіталовкладів і дальшого поширення виробничих спроможностей. Але протягом перших десятиліть індустріалізму робітникам перепало дуже мало з нових надбань. Багатіли власники і вони все вкладали і вкладали нові капітали. Народні маси, себто робітники, які працювали по 74 годин на тиждень, їхні п'яти і шестирічні діти при ткацьких варстатах або жінки повзали напівголі в підземеллях, тягаючи кліті з вугіллям — працювали як невільники в нестерпних умовах міських злиднів.

Нині, читаючи про ті умови в офіційних “синіх книгах” або в таких гнівно-реалістичних повістях “Похмурий дім” і “Тяжкі часи” Дікенса, дивуємось, як можна було до такого допустити і як можна було терпіти те все, не вдавшись до реформ, коли все це було таким очевидним. Невже тоді не було людей із сумлінням? Чи, може, це діялось у не-християнській країні? Та як не дивно, а злочини, які за біблійною традицією волають до неба про пімсту (гноблення бідного і привласнення плодів праці робітника), — були не тільки толеровані: вони були, до певної міри, основою цієї системи.

Спричинником такого стану була не тільки аморальність, скупість і жадоба, хоч усе це, як і всюди серед людей, також відіграло певну роль. Але не слід забувати того, якою страшною містерією для тодішньої думки був увесь той процес індустріалізму. Люди просто не могли второпати, звідки лихо впало і як набрало такого розгону. Та ж не було жодного наперед опрацьованого пляну. Було просто навпаки. Капіталісти і їх управителі закладали одне по одному підприємства — і тільки, отже все робили в потемках. Вони гнались за зиском там, де бачили. Але вони аж ніяк не були свідомі своєї

участі в великому господарському і промисловому перевороті. Все, що діялось навколо них, діялось без пляну і керівництва. А коли думаєш, якою дивовижною була нова техніка, як далеко пішли соціальні зміни спричинені переворотом, — то перестаєш дивуватись, що багато людей ставились до нової системи, як до якоїсь магічної сили, в якій їм мало не все скидалось на містику.

Були очевидно, спроби і реалістичного сприйняття тієї містерії. У XVIII ст. була популярна ідея, що Творець наставив до праці цілий космос так, як годинникар наставляє годинника. Звідси й інстинкти людини, дані природою, мусять бути у згоді з загальним пляном природи. Переслідувати власні інтереси, за цією теорією, не було на шкоду загальному добру. Навпаки, приватні зиски йому рівнялись.

Отже, не трудно було додуматись, що втручатись у справу “невидимої руки”, яка тримає все в гармонії, означає діяти на шкоду цілої системи. Контролювати, стримувати або відхиляти її розвиток — це означало, може, вииняти головну її пружину і ризикнути занепадом всього індустріального експерименту.

Це неуцтво помагає нам збагнути тодішне ставлення до урядового втручання до економіки, яке для нас тепер здається таким фантастичним. Майже універсальною була думка, що коли уряд вийде поза межі своїх обов'язків, себто втримання права і порядку, то це може, на біду, призвести до провалу й всієї нової ще хиткої індустріальної системи. Такі люди доброї волі, репутації і чистого сумління, як Річард Кобден і Джон Брайт в Англії, ладні були доводити майже з благочестивим запалом, що не можна встрявати в економіку, якщо не хочемо її зруйнувати. Навіть спроби регулювати години праці на заводах або звільнення малих дітей від праці на фабриках і шахтах — могли б, на їх думку якось пошкодити гармонії системи і тому завалити все народне господарство.

Це була, отже небезпечна комбінація. Зміни револю-

ційного характеру були впроваджені людьми, які здебільшого самі не знали, до чого веде те, що вони роблять. Та ж усякі натяки на вжиття заходів доцільного контролю вважались за небезпечніші за те очевидне зло, що його вони мали усунути.

У всякому разі, такі умови мусіли викликати обурення і протест. Та воно так і сталося. В Англії, напр., спалахнула могутня маніфестація народного невдоволення і влилась у чартистський рух у 1840 рр. По цілій Європі 1848-ий рік був роком революцій. Щоправда, головною метою цих револ. вибухів були політичні домагання — покінчити з династичним абсолютизмом і запровадити загальне виборче право. Але при кожній нагоді радикальніше ліве крило домагалось не тільки політичних змін, але й повного перегляду економічних відносин і системи земельної власності, що вже годі було далі терпіти. З усіх тодішніх домагань і програм не було нічого більш переконливого, завершеного і всеобіймаючого, радикального, а водночас і більш проникливого, ніж “Комуністичний маніфест” Маркса, що його він опублікував якраз тоді, коли хвиля революції в Європі доходила до бурхливого завершення 1848 роком.

Одним із численних парадоксів історії є те, що комунізм, який повинен був черпати свою силу із злиднів і прагнень народніх мас, був витвором не якогось лідера робітничої кляси, а дрібноміщанського німецького інтелектуаліста єврейського роду. Злидні впадали в очі кожному, хто хотів їх бачити, жадання трудящих мас були нормальним людським бажанням жити і їсти, і, можливо, жити в добробуті. І те, що перетворило кипучу ненависть і надії на одну з найбільших революційних сил усіх часів, було продуктом уяви і розумування однієї-однієї людини. Маркс бачив світ у крайньому хаосі раннього індустріялізму і запропонував йому порядок своєї комуністичної ідеї.

І тут ми бачимо, що може доклати діюча всією своєю силою ідея в історії, себто спосіб думання, який через людську уяву виходить із певних даних умов, а

в випадку Маркса це були ранні десятиліття промислового розвитку. Та як тільки цей стандарт думання виявив себе у вигляді певних формул, він відривається від будь-яких прямих зв'язків із дійсністю. Він починає існувати сам собою. Він може на довго пережити й ті обставини, що породили його. Він стає творцем, а часом і руйніником у будь-яких нових обставинах, включно з тими, що їх витворенню він сприяв. І ось так ми маємо ще один парадокс. Однією з основних ідей комунізму є те, що середовище і економічна база творять ідеї. А жодна система думання так виразно не показала чогось протилежного, що ідеї змінюють і перетворюють економічну і соціальну базу.

Ця властивість ідей перетворювати дійсність є одним із вимірів людської свободи. Але, як і кожний найбільший дар людини, вона несе з собою ще одну небезпеку — що ідеї можуть стати тюрмою, в якій люди ізольовуються від усякої дійсності, яка не вкладається в їхню власну надуману схему. Поставлені перед вибором між їхніми теоріями і фактами, засліплені ідеологи вибирають теорію, не бажаючи рахуватись із фактами.

Комунізму вже сто років. Але його основні положення про індустріяльне суспільство не змінилися, не зважаючи на всі радикальні зміни, які сталися в індустріальному світі. А звідси і прірва між комуністичним поглядом на світ і дійсним світом — поглиблюється з кожним днем. І це та прірва, в яку людство може само себе закопати.

II.

На чому основані ці припущення? Перш ніж окреслити їх, я дозволю собі поставити ще одне питання: чи дійсно ми є свідками останніх десятиліть чистої комуністичної ортодоксальності? Поява тітоїзму на світовій арені і всі теперішні дискусії про “різні шляхи до соціалізму” віщують зродження цілого спектру комуністичних вірувань, споріднених, а водночасно і відмінних, як хри-

стіанські секти. Нині ми можемо ще говорити про ортодоксальний комунізм. Але, чи за двадцять років відтепер зможемо з такою певністю сказати, що таке комунізм? Я вважаю це за один з більш підбадьорливих показників того, що не всі ми дамося втягнути себе в ідеологічну безодню.

А покищо ми можемо ще добачати в природі ортодоксальність комунізму, творцем якого був Маркс і його друг Енгельс у період народження індустріалізму. Тому то комунізм так наскрізь просякнений рефлексіями ранньої індустріальної Британії. Є там і інші впливи, як німецька філософія, французька соціологія і раціоналізм XVIII ст. Але твердим підмурівком для висновків Енгельса і Маркса були переважно фактичні дані та соціальна дійсність індустріальної Англії вікторіанського періоду. Значно легше збагнути деякі основні риси комунізму, коли зважити на межі, до яких вони відбивають ці обставини з-перед сотні років.

Я не збираюся охопити в короткому нарисі комуністичну теорію в її повному обсязі, проте маю надію, що мені вдасться вибрати один або два моменти, які стосуються його пізнішого розвитку і його розросту до розмірів світового руху.

За вихідний пункт вважається в комуністичному вчєнні теорія про рушійні сили історії. Маркс, як ми бачили, вірив, що вирішальним елементом у людському житті є матеріальні відносини, серед яких люди працюють, щоб жити. Все інше — політика, філософія, релігія — це лише численні відображення матеріальних відносин, себто спосіб розподілу власности, техніка виробництва і методи обміну. Є релігія, мистецтво і система правління для первіснокомуністичного племінно-хліборобського суспільства, інша для рабовласницького суспільства, ще інша для феудалізму, а ще інша для капіталізму, бо кожний суспільний лад за діалектикою історії (історичного матеріалізму) поступається місцем своєму наступникові.

Думаю, що нема потреби спинятися на питанні про

діалектику, що її Маркс запозичив від Гегеля. Це, коротко кажучи, твердження, що кожне явище конче має свою протилежність, а з боротьби протилежностей постає нова синтеза (єдність і боротьба протилежностей). У ході історії один уклад економічних відносин, скажімо, феудалізм із його панівною клясою землевласників, дає місце для протилежних і суперечних для себе інтересів купецтва, банкірів і первісних індустріалістів. Наступна стадія суспільного розвитку знаменується боротьбою за владу, привілеї та панівне місце в економічному житті—цебто класовою боротьбою (попередньої епохи). Нова кляса перемагає, і двері для наступної фази розвитку відкриті.

Маркс вважав, що комунізм ворушився ще в матці раннього капіталізму, і які б тяжкі та довгі не були конвульсії його народження, він перемаже, бо він є непоборною силою, визначеною наперед історією. Але на цьому діалектика і завершилась, а історія могла б бути спинена. За визначенням Маркса — вся попередня клясова боротьба велася за безумовне право на власність привілейованим групам. Але коли б уся власність стала суспільною, коли б окремі соціальні групи не змогли довше орудувати підйомами економічної влади для своїх власних інтересів, тоді всяка боротьба (протилежностей) відмерла б, а з нею будь-які зміни, а зі змінами — і сама історія.

Треба визнати, що в цьому образі призначення людини є деяка принадність. Неухильно і послідовно людство прямує від одного до іншого ступеня економічного і соціального розвитку і аж до свого визначеного завершення в безклясовому золотому віці. Той факт, що більшість людської раси не пройшла через великий марксистський цикл від племінности до рабства, а далі до феудалізму і капіталізму—не став на заваді загальної гармонії цього великого історичного видіння. Був час, коли Маркс вважав “азійський спосіб виробництва” за можливий варіант загального правила, але пізніше поклав цю ідею під сукно.

Цей момент має куди більше значення, ніж марксист-

ти думають. Бо що ж то за “азійський спосіб виробництва”, як не метод великомаштабного, централізованого, плянового виробництва, яке, як ми бачили, лягло в основу багатьох великих деспотій минулого? Тому можна спокійно ствердити, що цей тип колективної структури заведений у російському чи китайському суспільствах, взагалі не має нічого спільного з марксистською діалектикою. Він є просто застосуванням в сучасній індустрії такої економічної структури, яка є нормальною для східного суспільства.

Але є й інше, ще більш вразливе місце у Марксовій аналізі. Його відміна соціалізму, що бореться за своє народження, коли капіталізм знищить сам себе в силу власних протиріч, була нав'язана першою фазою нагромадження капіталу на Заході. За перших п'яти чи шести десятиліть індустріалізму він зробив усі висновки і узагальнив їх, щоб цим охопити весь розвиток промисловості, яка більшою чи меншою мірою була приватною власністю. Насправді ж під кінець 19-го століття обставини в західному індустріальному суспільстві змінилися, і Марксова теорія лишилася відірваною від фактів. Не треба й доводити, що Маркс тримався теорії, а не фактів.

Як згодом виявилося, найвразливішим місцем у Марксовій теорії було твердження про “неухильне зубожіння робітництва”, себто твердження, що в міру того, як індустрія буде розвиватись, робітники ставатимуть дедалі бідніші і нещасніші. Як міг Маркс до цього додуматись? Та воно й не важко було дійти до такого висновку на підставі спостережень над першою фазою, фазою брутального зросту капіталу. Це саме справдилось і пізніше — наприклад, у період першої п'ятирічки в Росії. За цієї фази робітники, які приходили з села, були незвичні до промислових обставин, необізнані з працею, опущені, бідували (на собачівках) в халупах, нашвидкуруч і абияк зліплених, працювали за платню, якої ледве вистачало тільки для самозбереження, тим часом як увесь приріст капіталу (додаткова вартість) забирався, щоб ним творити ще більше капіталу, ще більше машин, ще

більше підприємств. У приватновласницькому суспільстві приватні антрепренери роблять такі накопичення капіталу і тим коштом преспокійно винагороджують самих себе і їх пославших. У колективному суспільстві, цю затримку капіталу (додаткову вартість) роблять комісари, які дбають про себе також непогано. І в обох випадках виходить однаково, що зубожіння мас зростає в міру того, як видушується з їхньої праці капітал для завтрішнього багатства.

Далі Маркс зазначив, що конкуренція між індустріяльними починала приводити їх до злиття в більші одиниці, навіть у монополії. Із цього він зробив висновок, що в той час, коли зубожіння мас буде поглиблюватися, кількість тих, що на самім вершку збагачується, також буде постійно зменшуватись. Отже дедалі більше робітників буде стояти перед щораз меншою кількістю неситих монополістів. Та прийде день, коли маси, нарешті цілком клясово-свідомі, відчують свою силу, виженуть тих кількох власників і передадуть народові засоби виробництва, приватне володіння якими вело до збагачення кількох коштом багатьох. За Марксовою ясною фразою “експропріатори будуть експропрійовані” і почнеться золотий вік.

Все це мало статися, розуміється, автоматично. Тож не можна уникнути того, що є неминуче, за діалектикою історії, богині з залізним обличчям. Але Маркс був не від того, щоб ходові історичних подій давати й певні поштовхи. Та хоч комунізм неодмінно й сам вилонився з капіталізму, він (Маркс) розумів, що деякі “експропріатори” будуть, очевидно, чинити спротив усунуванню їх, а тому потрібно буде тій історії трохи допомогти. Зміна, коротко кажучи, може бути насильною, і в перехідний період, який трудно вкласти в точно окреслену формулу діалектики, робітники можуть потребувати для закріплення своєї влади встановлення диктатури пролетаріату. Це має бути однак, тільки тимчасовим явищем, бо як остаточно запанує комунізм із його суспільною влас-

ністю на всі засоби виробництва, то не тільки диктатура пролетаріату, а й сама держава має відмерти.

Не треба бути конституційним експертом, щоб дивуватися, як Маркс легковажив небезпеку тривалого деспотизму. Споконвіку так було, що тільки уряд може здійснювати політичну владу. Щождо Азії, то крім абсолютної влади, там ніякої іншої ніколи не було. Історія свободи в самій Європі рябіє поворотами до абсолютизму, і навіть у наші дні ще бувають найбільш крайні варіанти диктатури, будь-коли відомі людині. Але ми мусимо зрозуміти Марксів особливий підхід до конституційної справи. Він був дуже вікторіанський у своєму підході до проблеми уряду. Як Кобден і Брайт, він не думав, що уряд має будь-які інші функції поза втриманням права і порядку, а тому він бачив уряд просто, як “правлячий комітет буржуазії”, себто як інструмент захисту класових інтересів і охорони самої кляси.

Не трудно зрозуміти, чому він так розумів це. Втримання права і порядку за вікторіанських часів дуже часто означало утискувати тих, що хочуть змінити цей порядок і не надто переймаються правом, яке — так чи інакше, боронило священність і недоторканність власності. Якщо хтось бачить державу виключно в ролі поліція, який охороняє приватну власність і приватні інтереси, для того не може бути нелогічним припустити, що держава зникне взагалі, коли не стане приватної власності, яку треба б було охороняти. Насправді ж уряд має ще тисячі інших обов'язків і тому Марксова логіка має внутрішню погодженість і зовнішню фантазію лунатика. Крім того, від часу Маркса багато нових обов'язків прийняла на себе держава. Марксова політична теорія, як і численні його економічні теорії — відображають умови, які на ціле століття відстали від життя.

III.

Не минуло багато десятиліть, як виявилось, що основний закон Маркса про невпинне зубожіння перестав

діяти. Поперше, індустріальна система почала продукувати товари значно ефективніше і дешевше, так що новий добробут почав дійсно “дзюрчати струмочком”. Між 1880 і ранніми 1900 рр. ціни впали, реальна зарплата піднеслась і був помітний значний зріст добробуту робітничої кляси.

І ті зміни ставались не лише завдяки індустріальній експансії. Маркс просто оминув вплив політичних інституцій. Він думав, що вони були похідними і не могли змінювати стану суспільства. Тому він зовсім не розумів значення виборчого права для західного індустріального суспільства. В кожному індустріальному суспільстві цілком певне одне: в ньому дійде до кількісної переваги робітників. Якщо ж поширити виборче право на всіх дорослих, тоді ця велика група неодмінно скаже своє слово у всьому, що має діятись. Навряд чи вабила їх перспектива постійного, загального зубожіння, але легко догадатись, що ніхто їм не перешкодить у тому, щоб поставити уряд, на який вони матимуть вплив. І то для того, щоб уникнути невідрадної для них картини майбутнього. Не припадково ж у Великобританії з кожнаразовим поширенням виборчого права на всіх виборців, держава починала все більше й більше встрявати в справи й потреби населення. Дізраелі прийшов до влади в 1847 р. з гаслом: “Санітас, санітас, омнія санітатум”, що його можна б було перекласти не як “хліба і видовищ”, а “дренажі і мешкання”, бо це він, Дізраелі, почав запроваджувати ідею соціального забезпечення.

Раз уряд зобов'язаний давати щораз більше послуг масам свого населення, то мають збільшатись і джерела його доходів. Вводиться прогресивна система оподаткування, яка постійно і дедалі більше обтяжує заможніших. Так, багатий стає біднішим, а бідний стає багатшим. І в тому якраз полягає заперечення Марксової аксіоми, надуманої людським розумом. Коротко кажучи, під впливом демократії і виборчого права політика доконала те, чого вона не зміла зробити за вченням Маркса — вона змінила економічну базу суспільства.

Це не був єдиний непослух суспільства підпорядкуватись Марксовій догмі. Інше відхилення можна знайти у зростаючій силі незалежних професійних спілок. Далекі від того, щоб задовольнитись старим залізним законом зарплати, за яким конкуренція між робітниками нібито завжди знижує зарплату до мінімуму, потрібного для втримання робітничої класи при житті, — профспілки постійно агітують за підвищення зарплати, за кращі умови праці і за скорочення робочого дня. І, до речі, в цих домаганнях їх постійно підтримують свідоміші кола суспільства. Християнські діячі типу лорда Шефтсбері фактично вели кампанію за заводські реформи задовго перед тим, як профспілки спромоглись на потрібний вплив і самі почали робити це.

Успішна діяльність профспілок закінчувалась не тільки здобутками економічного характеру. На лихо марксистам, деякі з найактивніших і “клясово-свідомих” лідерів нової робітничої класи зробили з свого досвіду політичний висновок, що індустріальне суспільство потребує не так перевороту, як реформ. Вони хотіли прямувати до такого суспільства, в якому можна буде ділитись надбаним добром, в якому братерство буде правилом життя і в якому буде усунена велика соціальна нерівність. Але вони вірили, що їхню мрію про соціалістичне суспільство можна здійснити шляхом мирного змагання і виборчим листком.

Жодне інше переконання не доводило марксистів до більшої люті, ніж ось це. Це так само, як у деяких релігійних спорах прощають людині, яка не визнає якоїсь віри, але не дарують ніколи тому, хто твердить, що він має кращий варіант вашої віри. Комуністам найбільш допікають соціялісти, які кажуть: “Ми все, що ви робите, можемо зробити краще”. Спір не вгаває й по сьогодні. “Ревізіонізм” є злочином соціялістів, які так само, як і Тіто, вірять, що може бути більше, ніж одна, дорога до соціалізму та що деякі з цих доріг можуть бути мирні. В нерозбавленій нічим марксистській теорії, як інтерпре-

тують її сьогодні в Москві і Пекіні, ідея різних доріг досі ще піддається анатемі.

Повертаючись до Закону про постійне зубожіння трудящих, треба сказати, що на початку ХХ ст. визнавцям його довелося проковтнути не одну гірку пілюлю. В економічній ділянці не було ніяких фактів, які б його підтверджували, а в політичній його зробила недійсним поява в робітничому русі нових, поміркованих, реформістських, антиреволюційних лідерів, які вважають, що єдині вони мають право називатись ідеологами індустріального суспільства. Теорію, ясна річ, треба було або вияснити, або зректися її.

IV.

Якраз у цьому пункті Ленін зробив свій найважливіший вклад у розвиток марксистського канону. З порозкиданих натяків і коментарів свого учителя він скомпонував нову теорію, в яку включив і вперте небажання робітництва Європи ставати біднішими. Там же Ленін розширив межі комуністичної діяльності і тактики. Маркс завжди вважав, що його теорія охоплює все людство, проте центром його уваги була передусім Європа в період її індустріалізації. Ленін виклав конкретніше, як має відбутись всесвітня революція.

Не можна зрозуміти “комуністичного маніфесту” без знання раннього індустріалізму. Так саме не зрозуміти і Ленінової праці “Імперіалізм — найвища стадія капіталізму” без зіставлення з його часом. Коли ця праця була опублікована в 1916 р., головні індустріальні держави були або в стані війни, або на грані її. Мільйони європейців воювали і вмирили, щоб зберегти, як вони думали, свою державну незалежність і недоторканість. Поскільки ж вони поділилися між собою колоніальним пануванням фактично в цілій Азії й Африці, відгомін цієї боротьби поширився по всій земній кулі.

Із цього великого виру війни, націоналізму і колоніалізму Ленін зробив висновки для одного варіанту ін-

терпретації, який заповнив людей так само, як і гіпно-тичне спрощенство Маркса з перед 40 чи 50 років.

Коротко взявши, Ленінська теорія імперіялізму зводиться до таких стверджень: поскільки капіталізм не ділиться своїм набутком з робітниками, внутрішній ринок його досягає насичення і індустріялісти змушені шукати нових ринків для збуту товарів і нових районів для вигідних капіталовкладів. Ці райони — як Індія, Індонезія, Африка — безоглядно експлуатуються під колоніальним пануванням. Однак багатство, добуте від них, просочується якоюсь мірою до робітників у метрополії. Ось так були злагіднені наслідки закону неминучого зубожіння в Європі, себто коштом повного застосування його в колоніальних країнах. Британські робітники як і капіталісти, розтовстіли на зисках, добутих із поту індійського кулі.

Однак кількість наявних колоніальних ринків обмежена. Індустріялісти мусять воювати між собою за опанування їх і їхнє суперництво мусить неодмінно призвести до імперіялістичної війни. Якщо, однак, колоніальні народи усвідомили свої національні права і викинули колоніальних експропріаторів і експлуататорів, тоді їхня революція почне валити капіталізм там, де його організація найслабша. І тоді може перерости революція з національновизвольної в комуністичну. За цією теорією капіталізм чомусь уже не мусить ставати фактичним носієм політичної влади, щоб бути “імперіялістичним”. Тут уже звичайний чужий капітал був у ролі експлуататора. Так у 1914 році і Росія, на думку Леніна, була в напів-колоніальній залежності від західного фінансового капіталу — з уваги на розміри капіталовкладів за царату.

Як бачите, ця теорія вяснює куди більше, ніж тільки те, чому Європа не стала біднішою. Вона пояснює, чому неодмінно капіталізм спричиняє війни. Вона вяснює, чому капіталісти мусіли мати колонії. Вона вяснює, чому комуністична революція могла початись в таких відсталих щодо розвитку промисловости країнах, як Росія чи Китай, тоді як Маркс сподівався першого пролому у цілком розвинутому індустріяльному світі. Але після ле-

нінського визначення імперіялізму можна було сміло твердити, що Росія була просто “найслабшою ланкою” в капіталістичному ланцюгу. А пізніше це саме пояснення могло послужити для Китаю.

Насправді ж як у Росії, так і в Китаї прихід комуністів до влади мав дуже мало або й зовсім нічого не мав із капіталізмом. В обох цих країнах знайшлися провідники з тактичним генієм і не завагалися махнути рукою на марксистську стратегію революції, яка орієнтувалася на розвинену індустріяльну робітничу клясу, якої не було в Росії чи Китаї. Вони використали два дійсні джерела революційного шумування, які тоді існували, а саме: перетомлення війною і тугу селянина за землею. Своєрідним проявом чистої марксистської теорії революції було Сталінове нерозуміння лекції ленінських успіхів в 1917 р., чим майже знищив він китайський комунізм. Сталін порадив був китайським комуністам ударити насамперед по містах при допомозі незначної міської робітничої кляси. Щойно тоді коли Мао Тсе-Тунг перекинув комунізм на селянство, відкрився шлях для перемоги китайського комунізму.

Навіть у 1916 р. було багато слабших місць у ленінській теорії. Більшість колоній була здобута задовго перед тим, поки почався індустріялізм, а навіть там, де капіталізм і колоніялізм появилися разом, як напр. в Африці, суперництво великодержав після 1880 р. відбувалося не за опанування ринків, а передусім за престиж і стратегічні позиції. Хоч колоніальне і морське суперництво трохи збільшило загострення відносин між Британією і Німеччиною між 1880 і 1914 рр. Перша світова війна, як і всі передіндустріяльні війни в Європі, велася за збереження рівноваги сил, іншими словами — за забезпечення національного існування.

Недоречності ленінської теорії не обмежувались лише до Європи. Америка — країна, в якій капіталізм у той час ставав найбільш “монополістичним” — зазнала дуже короткотривалої гарячки зовнішньої інтервенції (Караїбські острови і Тихий океан) і вклала дуже мало капіталу

закордоном, а натомість піднесла добробут у межах власних кордонів. Насправді кожна індустріальна країна добула більше багатства торгівлею з розвиненими індустріальними партнерами, ніж із будь-якої колоніальної діяльності. Західня Європа була для Британії ціннішим ринком, ніж ціла Азія й Африка, разом узяті.

А проте в 20-і й 30-і рр. ця ленінська версія комуністичного вірування мала величезний вплив на спосіб думання і політику. Поперше, людський розум, особливо в наукову добу, має упередження до існування всяких двох пояснень там, де вистачає одного. Марксизм-ленінізм відповідав сильному інстинктові : брати один варіант пояснення, одну відповідь для всього. І, до речі, в міжвоєнні роки було досить фактів, щоб допасувати їх до цієї теорії без особливих труднощів.

Колоніальне панування було фактом : як ми вже зазначали, економічна політика європейських держав знищила деякі народні господарства в Азії і не зуміла створити передумов для динамічного розширення впливів в інших. Було немало невдоволення і розчарувань на ґрунті безоглядної експлуатації. Невдоволення зросло ще більше, коли в 1929 р. капіталістичний світ потону в глибоку кризу перепродукції, а вслід за тим у депресію, тим часом як широкозакроєне переміщення економічних факторів і безробіття — майже вказували на те, що закон поступового зубожіння таки діє.

Передусім марксистки втнули неабияку штуку, ототожнивши “останню стадію капіталізму” з фашизмом. Це ототожнення вони використали як “доказ” на те, що капіталісти мусять бути паляями війни і імперіялістами. А фашизм — це крайність націоналізму, а не капіталізму. Мусоліні роздмухав його як перший взірець в Італії, себто в країні, яка була однією з найменш індустріалізованих націй в Європі. Дозрілі капіталістичні народні господарства — Британія і Америка, які — коли справді існує така річ, як остання стадія капіталізму — були безперечно в найпізнішій стадії капіталізму, недузї, яка відповідає б нібито ступеневі їхнього економічного розвитку. Фа-

шизм спалахнув в Італії і в Німеччині, в двох країнах, відсталих не збоку передового розвитку їхнього капіталізму, а з боку ранньої стадії їхнього націоналізму. Обидві найдовше чекали, щоб добитися збігу їхніх державних кордонів з мовними, що і є одним з найсильніших коренів сучасного націоналізму. Спізнений націоналізм, а не пізній капіталізм, був причиною всього лиха. Їхне почуття національності було ще непевне і горячково-імпульсивне. Націоналістичні нарікання, великодержавні ілюзії і пам'ять про воєнні приниження — це ті запальні фактори, які гнали диктаторів до війни, а не будь-які приховані економічні мотиви.

V.

Попри всі ці очевидні недоречності, марксо-ленінська теорія все ще трималася рештками свого якоря фактів, які заіснували між війнами. Це від 1945 р. уривається останній зв'язок з реальністю. Комунізм став джерелом майже абсурду. Пам'ятаймо, що образ світу досі незмінений. Розвинуті капіталістичні країни він ще далі виставляє, як хижих імперіялістів, що їх штовхає страх перепродукції в себе дома на боротьбу за опанування ринків закордоном. Вони й далі стараються загальмувати зростання місцевих націоналізмів і поневолити решту світу як не безпосередньо силою, то при допомозі зловіщого економічного контролю через свої заморські експозитури. Вони, мовляв, і змовляються на війну проти миролюбних бюстителів нового, соціалістичного ладу в Росії і Китаї, дарма, що не минуло ще й двох десятиліть, як вони воювали по стороні Росії.

Такі ось головні гасла комуністичної пропаганди. Ба навіть щось гірше: це область фантазії, яку, виходить, засвоїли комуністичні лідери і на підставі якої вони роблять висновки про політику. Це зовсім твереза думка, що не зважаючи на їх силу і проникливість, Хрущов і Чу Ен-лай такі відірвані від дійсності, що в іншому се-

редовищі вони б удостоїлись, мабуть, привілеєю опинитись у божевільні.

Погляньмо на актуальні, фактичні обставини в нинішньому світі. Західні індустріальні країни зазнали тяжких конвульсій репродукції. Незначні спади мали місце і вони відчутні були і закордоном. Але взагалі зріст продукції в дозрілих індустріальних країнах перекрив всі попередні фази промислового руху вгору. Звідси ми не можемо сказати, що властива капіталістичним народнім господарствам тенденція розвиватись по черзі кризи і піднесення — при чергуванні недопродукції і репродукції — вже зовсім переборена. Можливо, що ця остання марксівська суперечність ще тяжить на нас. Але й тут, принаймні західні країни, ведуть тепер таку політику, яка виключає те, щоб господарський цикл доходив до катастрофічного стану. Загальне виборче право і політекономія Кейнса зробили із “праці для всіх” офіційну політику західньої демократії.

В наслідок цієї економічної експансії всередині кожної країни, не лишається великих сум капіталу, щоб ним боротись за заморські ринки і нові капіталовкладки. Скорше навпаки — закордонні підприємства Америки становлять близько одної п'ятої закордонних вкладів Британії в період найбільшого розквіту. Та й сама Великобританія схиляється до концентрування своїх капіталовкладів у себе вдома. Нестача капіталу — це нині світова проблема, а не боротьба капіталістів-суперників за вихід назовні і вкладання капіталів закордоном. Навіть там, де є великі західні вкладання (найбільші з них, очевидно, в нафтові промисли) — жодна західня держава не збирається відтинати, наприклад, нафтові території і приєднувати до своїх власних колоніальних володінь. Навпаки, західню політику на Близькому і Середньому Сході чи не найкраще розглядати як дуже скромні, несміливі ар'єргардні бої за досягнення мінімуму безпеки для своїх підприємств.

Розбіжність між комуністичною уявою про світ і дійсністю ніде не є така велика, як в комуністичній політичній аналізі імперіялізму. Таж нині поза Африкою

лишилася тільки мала смуга в колоніальній залежності — це такі дрібні острівки, як Гонг Конг або Гоа чи Макао. Здобуття свободи Ганою в самій Африці — це тільки перший акт драми африканської незалежності. За винятком Південно-африканського Союзу, навіть країни з мішаним населенням посуваються, хоч як непевно, в напрямі до можливого поширення виборчого права на африканську більшість. В арабському світі тільки Альжирія (ще одна країна з мішаним населенням) ще перебуває під безпосереднім європейським пануванням. А ще ж у 1945 р. фактично вся Азія, Африка і Близький та Середній Схід були під західньою колоніальною адміністрацією.

Кінець таких володінь можна порівнювати хіба до землетрусу, до катаклізму світового масштабу. Тільки мирний спосіб, яким відбувалось це велетенське переміщення влади, міг так затьмарити світ, що люди недобачали революційного характеру такої події. Та як би там не було, в комуністичному крикові про імперіялізм і колоніялізм повно видимих небилиць. Закон посилюваного імперіялізму — якщо так можна парафразувати настирливу комуністичну пропаганду — такий смішний, як і старий закон про постійне зубожіння.

Але ця зловіща пропаганда далі ставить світ перед тяжкою дилемою. Легше всього твердити, що комуністичне послуговування імперіялізмом як щіпком бити Захід, — це суцільний цинізм. Комуністи вірять, що націоналістичні режими, які постають після довгого періоду колоніальної залежності, можуть бути слабкі, не зіграні і не певні себе. Навіть досвід у Індонезії і Бірми не вплинув, щоб змінити таке судження. У новій і непевній ситуації комуністи мають надію окопатися і відразу, а не колись пізніше, зайняти місце націоналістичного режиму, який прийшов на зміну старому імперіялістичному режимові. Комуністи нічого, розуміється, не тратять і нічим не ризикують, наголошуючи на незалежність і продовжуючи представляти західній імперіялізм так, що він завжди готовий повернутися і знову накинути своє панування.

Отже антиімперіялістична пропаганда є звичайнісінь-

ким інструментом остаточної комуністичної перемоги, а некомуністичні націоналістичні лідери, як Нассер, Неру чи Нкрумаг, — виступають просто як мимовільні предтечі повного комуністичного “визволення”.

Але можна припускати, що комуністична пропаганда не є аж така і тільки цинічна. Комуністи самі можуть стати її жертвою. Вони просто можуть не знайти для себе нічого відповіднішого, як вбачати у відступаючому Заході авангард імперіялізму. Так вони й справді можуть повірити в світову імперіялістичну змову. Гнані не опортунізмом, а страхом, вони й справді, увірувавши в страху світову примару західної небезпеки й агресії, перебуватимуть у стані постійної масової військово-мобілізаційної готовності, будучи до зубів озброєні і перебуваючи в такому страху, як ніяка інша держава, будуть завжди тримати цілий світ над урвищем, звідки видно Армагеддон.

Цей стан не є несполучний із тим, що ми називаємо божевільям. Страх і агресія — це тільки різні сторони тієї самої галюцинації. Комуністи сміють казати, що вони бояться Заходу, але самі ж відмовились від первісного марксівського ідеалу — про світовий комуністичний лад. (“Всесвіт — остання мета...”). Як тоді можна відрізнити в їхній політиці наступальний аспект від оборонного, як можна знати, чи примирення, розраховане на розвіяння комуністичного страху, не буде витлумачене як слабкість і заохота до комуністичного штурму?

Західня дипломатія не є цілком досконалою в поведженні з комуністичним феноменом. Але забуваємо, що є якийсь легкий, простолінійний спосіб обходитись із володарями 900-мільйонного народу, які поводяться так, ніби вони вірять в те, що люди стоять на головах чи що сонце ходить навколо землі, або — рівнозначне тому — що західні великодержави затівають імперіялістичну війну і світове панування.

Коротко кажучи, комунізм є трагедією ідей, які ніскільки не рахуються з фактами. Вся аналіза і стратегія комунізму за часів Маркса виводилась із першої стадії

капіталістичного нагромадження, яке було сумним періодом у кожній країні. Ленін свої доктрини формулював, виходячи з останньої стадії західного колоніялізму. Нині ж обидві стадії належать до історичного минулого. Західній капіталізм пішов далеко поза його перші болісні кроки. Західній імперіялізм ліквідується скоріше і назагал більш мирним порядком, ніж будь-яке інше подібне панування, відоме з історії людства. Але комунізм тупіє на місці, повторюючи ті самі гасла та проголошуючи ті самі міти, немов би весь хід подій зупинився в той момент, коли Маркс і потім Ленін глянули своїм згубним оком на західне суспільство. І прірва між комуністичною ідеологією і фактами ширшає щогодини та як і всі прояви нетверезости, стає дедалі небезпечнішою. Якщо комуністична ідеологія не спирається ні на що, крім страху, амбіцій і фантазій, то хто може сказати — до якого ризика і безумства вона може довести провідників комуністичного світу?

VI.

Як же такий уклад ідей, така доктрина, така ідеологія, явно розбіжна з фактами, — умудрилась стати однією з найбільших революційних сил, будь-коли відомих людині?

Я думаю, що відповідь на це питання має дуже мало спільного з комуністичною ортодоксальністю, а зводиться до конкретних функцій радянської держави. У 1914 році Росія мала проломити “сильний бар’єр” новітнього капіталізму. Жахливі злидні і метушня раннього індустріалізму всією силою ще тяжили над країною, а розміри нагромадження капіталу ще не були достатні на те, щоб перетворити індустріалізацію з тяжкої покути для всіх, за винятком небагатьох, на засіб створення більшого добробуту для кожного. Перша світова війна зруйнувала й те, що було розпочате. До 1917 р. й ціла будівля царської Росії, затиснена між відмираючим і ще ненародженим порядком, — завалилась. Загальне за-

мішання дало Ленінові з його рішучою більшовицькою меншістю нагоду захопити владу. Так вони опинились на чолі величезної країни, але без будь-якої доктрини, яку в тій ситуації можна б було застосувати. Маркс сподівався революції аж тоді, коли існуватиме вже повний індустріальний апарат, створений буржуазією. Такого не було в Росії 1918 року. Більшовики попробували застосувати “чистий” комунізм на якийсь час, настановивши робітників керувати заводами. З цього нічого не виходило. Щоб підтримати бодай який-небудь пульс у житті країни, Ленін вимушений був допустити вільні (приватні) підприємства під виглядом його Нової економічної політики НЕП). І я думаю, що можна з певністю сказати, що коли б політика Росії не пішла була далі того замішання в її першому десятиріччі, ми б нині дуже мало чули про комунізм, як світову силу.

Заслуга Сталіна полягала в насильно проведеній індустріалізації Росії. Він поєднав дві традиції: промисловий досвід та техніку, витворену прима лими підприємствами на Заході, і традиційну “азійську методику продукції” з централізованим контролем, державним плануванням і величезною бюрократією. Під таким строгим політичним контролем не було практично ніяких обмежень для заощаджень коштом народу. Тридцять років були роками кривавих розправ і злиднів для мільйонів людей. Але підвалини під величезну промислову будівлю були покладені, і то покладені впору, щоб послужити засобом спротиву навалі нацистів.

Це не було лише фізичне досягнення. Комунізм дав елемент ентузіазму, дисципліни і майже пуританського запалу, яким відзначилися колись кальвіністи у накопиченні багатства. Ніякі ресурси — людські чи матеріальні — не були знехтувані у великому поході за модернізацію країни. Освіту зроблено загальною, програми навчання перебудовано відповідно для потреб сучасного наукового світу. Здібних дітей змушено йти по драбині знання вгору, університет став отвором для нового цвіту суспільства.

Для тисяч робітників, для темних селян, що приходили з провінції, для приголомшених кочовиків Узбекистану чи Киргизії цей новий промисловий світ був такий же чужий і бридкий, як найгірші трущоби Глазго чи Пітсбургу. Як підраховано, на будові Магнітогорська загинуло стільки ж робітників, що й у битві над Марною. Але для їхніх дітей відкрились можливості на нове життя. Усуваючи стару аристократичну надбудову, комуністичні вожді відкрили ці можливості для більшої кількості людей, ніж це було за будь-якої іншої формації.

Притягальна сила комунізму полягає не так у його діалектиці чи метафізиці (крім маленького прошарку інтелегенції, яка шукає нової віри), а в його здатності швидко переганяти відсталі країни через величезні випробування модернізації. Комунізм дав зручну нагоду для нагромадження ресурсів і забезпечує і розгін і дисципліну, без чого особливо в бідних країнах, було б неможливо добитись потрібних нагромаджень. А на додачу він потішає, що плодами цих зусиль буде ж напевно користуватись кожний “відповідно до своїх потреб”.

Щодо цієї останньої політико-обіцянки, то ще не час сказати остаточне слово. Але з певністю можна говорити про тих, що тримають у своїх руках засоби виробництва — про капіталістів чи бюрократів, що вони мають виразну тенденцію винагороджувати себе куди краще, ніж народні маси. Напевно дистанція між комісаром і робітником у Росії таки більша, ніж між пересічним американським управителем і членом американської профспілки. Але порівнюючи різницю між багатим і бідним, яка була звичайною в передіндустріальному суспільстві, деякі риси комунізму свідчать, що тут можна говорити про значні досяги справедливості і технічних нововведень. Ми не повинні забувати, що Маркс, попри його наукову тарабарщину був ще й пророком великої гебрейської традиції, скидати могутніх із п'єдесталів і звелічати тих, що на долі.

У злигоднях і замішанні сучасної економічної революції в цілому світі знайдуться мільйони, які будуть

прислухатись до Марксових пророчих обіцянок справедливості, але які ніколи не чули про діалектику і напевно не розпізнали б синтези, навіть якщо б вони її побачили.

Тому-то не важко йти з проповіддю комунізму у відсталі райони світу, в країни, які ще досі не вийшли із злиднів і економічного застою, але які прагнуть кращої долі. Це відноситься насамперед до країн, що їх гальмували досі традиції передіндустріального суспільства і їх провідники-авторитети старомодних зразків. Як ми бачили, в Китаї після руїни старої системи Мангджу майже 40 років безперервно тривала війна і в той час ледве чи можна було піти на індустріальну перебудову суспільства на чолі з міщанством західного типу. Тим більше, що це міщанство було послаблене інфляцією і пов'язанням з “колоніальним” чужим капіталом. Томуто комунізм був устані повторити більшовицьку тактику. Він сперся на селянське незадоволення в країні, виснаженій війною і руїною, а дорвавшись до влади, приступив до досить енергійної модернізації народного господарства.

Чи треба, в такому разі думати, що рушійні сили і безцеремонність комунізму становлять собою майбутній зразок індустріалізації і що бодай поза старим індустріальним Заходом ми повинні вбачати в комунізмі “доконечність майбутнього”? (“Голубую даль”?) На мій погляд, є значно більше і то поважних підстав вважати, що справи майбутнього не будуть вирішуватись так невблаганно-похмуро. Росія і Китай — це великі країни, найбільші країни щодо людності, а незабаром, може й щодо ресурсів, що їх (країни) будь-коли бачив світ. Комунізм їхньої могутньої системи не включає концепції поневолення когось іншого, коротко кажучи, він теоретично не включає імперіялізму. Однак доля Східної Європи доводить виразно, що для менших країн комунізм не несе гарантії на незалежність і свободу.

Я й сама не вірю, що в цей новий час імперіялізм може стати більш принадним тільки тому, що називати-

ме себе “міжнародною пролетарською солідарністю”. Угорщина є трагічним доказом, що національна незалежність і міжнародній комунізм — це речі несполучимі. Я вважаю, що ця лекція не пішла на марно і для націоналістичних провідників по цілому світі, які мали, буцімто, прокласти шлях для комунізму.

Далі, я не вірю, що комунізм, як система, довів нам, що він може зробити щось більше, як тільки прогнати з карколомною швидкістю народи крізь “звуковий бар'єр” модернізації. Бо поза тим лишається тисяча інших проблем, а передусім проблема самого народного господарства, яке б було доволі гнучким і досить придатним на те щоб забезпечувати звичайних людей тими речами, яких вони дійсно потребують. А для того товарове господарство — це значно кращий інструмент, ніж бюрократичне плянування.

Однак можна сумніватися, чи комуністи підуть на такий ризик, щоб поставити на перше місце споживача, бо така зміна могла б посилити його позицію, як виборця. А взагалі, на який великий вибір можна піти в економічній ділянці, не ризикуючи, що вслід за тим не виникнуть і складні питання політичного вибору?

І тут ми доходимо до того, що напевно є найбільшою хибкою і потенційною слабкістю комунізму. Політично він негнучкий. Він освячує принцип деспотичної влади в сучасному світі, сповненому мрій, надій і досвіду з вільним урядом, вільною владою. І вже не можна знехтувати цю моральну силу і спинити цей фермент, як не можна переінакшити імперіялізм, винайшовши для нього нову назву. І ця неспроможність стати лицем до дійсності в політиці була, на мою думку, основною хибкою марксістського думання від самого його початку.

Він відкинув, як непотрібні прикраси, такі політичні традиції західного життя, як рівність перед законом, конституційну практику, право голосу, зверхність парламенту і важко здобуті права та вольності людини. А це якраз і були ті засоби, якими людина західного індустріального світу улегшила своє життя під час ранньо-

го індустріалізму, позбулась свого колоніального минулого і почала через муки, помилки, нововведення та експерименти, перетворювати індустріалізм на інструмент добробуту для все більшої і більшої кількості громадян, лишаючи кожному можливість користуватись найдорожчим добром особистих прав і впорядкованої свободи.

Комунізм зовсім хибно розуміє центральну проблему влади. Покладаючись на таку пустопорожню фантастику, як "відмирання держави", він сам пішов на таке зосередження політичної й економічної влади в комуністичній державі, якого не знали навіть східні тиранії на які він взорується.

Влада псує людину, абсолютна влада псує абсолютно, і хрущовське докладне перерахування фактів про сталінське беззаконня на 20 з'їзді Партії було ще одним сумним переліком традиційних звірств і злочинів деспота.

Та не тільки свій народ терпить від наслідків необмеженої влади. Уряд, який не визнає ніяких обмежень своєї влади, схильний до такого ж беззаконня й у своїх зовнішніх зносинах. Радянський і Китайський уряди незалежно від усіх своїх урочистих інтернаціоналістичних заяв, твердо стоять на принципі необмеженої суверенності і державної влади. А це так вони діють в атомний вік, коли розперзаність усіх держав робити точно те, що вони хочуть, може призвести до всепалення, яке знищить їх усіх.

РОЗДІЛ 5

Інтернаціоналізм

I.

Великим парадоксом цього століття є те, що ми дійшли до самого вершка національних почувань у цілому світі якраз тоді, коли виходячи з погляду доцільності, мусимо шукати шляхів, які ведуть поза націоналізм. Цей момент потрібно особливо підкреслити, бо якраз у цьому наш розум і наші почування, мабуть, не діють в одному напрямі. Керуючись розумом, ми можемо виставити всі причини, чому ми повинні прямувати до створення справді міжнародного суспільства, але на кожному з нас тяжить почуття відокремленості, націоналізму і безмежної відданості тільки супроти нашого власного народу, тому не переймаємось тим широким, більшим і, сказати правду, дуже невизначним суспільством всесвіту. Вродженими рисами людини є відчувати свою єдність і свою тотожність із власною групою і серед неї і забувати про будь-яке ширше споріднення. Тому ми мусимо спромогтися на зосередження всього свого розуму, на якість думання і здоровий глузд, і дивитись на наш світ не крізь серпанок національних емоцій, а бачити його таким, як він є в дійсності.

Першим незаперечним фактом про наш світ є те,

що завдяки праці ученого, індустріяліста і техніка, він став фізично дійсно єдиним світом. Ми можемо подорожувати багатьма шляхами довкола нього і то скоріше, ніж наші предки могли їздити, скажімо, по Європі, чи США, сто років тому.

Ми були свідками завоювання повітряного простору. Літак став звичайною річчю і дедалі більше людей вживає цей вид транспорту. Але й цей вид транспорту зазнає на собі радикальних змін, і сьогоднішня швидкість літака є нічим у порівнянні до надзвукової швидкості завтрашнього дня. З кожним поштовхом нового реактивного мотору наша фізична близькість більшає.

А зі збільшенням розміру літака зменшуються кошти дороги. Мільйони людей користаються нині повітним транспортом. А ще мільйони будуть користуватись ним завтра. Рухливість і доступність цього транспорту замінюють по-старому осіле, ізольоване життя людства від краю до краю на земній кулі.

Нас єднає до купи і взаємопов'язаність світової економіки. Навряд чи треба доводити, що проекти величезного будівництва в Гані, які ми сподіваємось побачити здійсненими (вони включають і такі багатообіцяючі інституції, як новий університет) прямо залежать від розвитку світового ринку на какао, від сприятливих обставин, а також і від примх та випадковостей зовнішньої торгівлі.

Це так щодо Гани; так воно стає і з кожною іншою країною в світі. Першою ціллю тих країн, які досі ще відтяти від головних комерційних каналів якраз тому, що жили на місцевій прожитковій економіці, є індустріялізуватися, збільшити свій експорт і, коротко кажучи, включитися в мережу міжнародного господарства, в яке ми всі більше чи менше втягнуті.

До цієї нової близькості слід ще додати новий і жахливий вимір. Навіть якщо це є звичайною річчю, ми все таки мусимо зважити тут на почуття страху і жаху, бо це тут ідеться про те, з чим людство ніколи не сміє примиритись. Тим новим фактом є, очевидно, те, що ми

можемо знищити себе остаточно і цілковито, що ми можемо, почавши термоядерну війну, обірвати й саме існування людського роду на землі.

Це зовсім нова небезпека. У минулому війни були страшні і спустошливі, вони призводили до знищення цілих цивілізацій, до руїни і загибелі народів, до знищень, що їх не описати. Але ніколи, ніколи дотепер не можна було навіть подумати, що після війни не лишиться живої людини на землі.

Кінець людського експерименту — це нині одна з реальних життєвих можливостей, яка стоїть перед нами, і в порівнянні з такою небезпекою для людського існування повинні стати дійсно жалюгідними всі наші розбіжності місцевого значення. Так до суспільства подоланого повітряного простору і господарської взаємозалежності ми додали ще суспільство потенціального знищення. Колір, раса, кляса, ідеологія — всі ці відмінності зникають, коли ми всі стоїмо в абсолютній рівності, як смертні люди, перед лицем небезпеки зникнення.

Ось така дійсність нашого світу, якої не відхилити, скільки б ми не думали-гадали, надіялись чи вірували. Вона є в нас самих, вона є хлібом щоденним міжнародних справ. І напевно після цього буде мудро сказати, що перевага над усякою іншою проблемою в світі мусить бути надана узаконенню мінімуму таких заходів, які помогли б нам оминати самознищення.

Але, навіть погодившись на це, ми мусимо визнати, що дотеперішня історія людства не дає підстав до великого оптимізму. На протязі всієї строкатої історії людства виразно виявилась одна спільна прикмета від його племінних первопочатків і до посьогоднішній день, а саме: люди воюють одні одних, і що війна — це їх стихія; що це найдавніший, а водночас найбільш дикий звичай людства. Звідси, ми мусимо позбутися нашого найдавнішого звичаю, бо цього вимагає одно з найновіших наших відкриттів.

На жаль, все давнє і старе глибоко сидить у наших інстинктах, а передусім у нашому переконанні, що кож-

на людська група має право йти своїм власним шляхом. Якщо ви не певні, що цей інстинкт справді так глибоко сидить у нашій істоті, я раджу прослідкувати за малою дитиною у віці від шести місяців до чотирьох років, щоб побачити з якою абсолютною рішучістю вона настоює на своїх бажаннях. Ті бешкетування в дитячих яслах є першими ранніми показниками того інстинкту, з яким ми входимо просто в організацію нашого дорослого суспільства. Це інстинкт діяти по-своєму в тому, чого ми найбільше хочемо. Організовані в формі держав із пристрастями націоналізму, а можливо ще й ідеологій, які стоять за ними, ми не маємо жодної раціональної інституції, зате маємо гарант невпорядкованих бажань. Справді бо, ми сміємо доводити, що націоналізм є для народів тим, чим є егоїзм для окремої людини. Він може нас знищити, але ми тримаємося його, як кліщ кожуха. У своїх міжнародних зносинах ми плекаємо думку, що наша власна група, наша власна нація спроможеться нарешті на те, щоб робити по-своєму. А тому, що кожна інша група носить з тим самим рішенням, остаточного зудару таки не оминати. На превеликий жаль, світ не позбувся ще химерного поняття війни, що її можна прослідкувати аж до її кореня у людській натурі.

Але є й відрадні прояви, що їх знає еволюція цивілізованих суспільств на протязі останніх двох-трьох тисяч років і яка (еволюція) полягає в тому, що кожний нарід зробив для самого себе деякі висновки в шуканні найкращих методів, як запобігти беззаконному насильству, яким на ділі є війна. Це насильство в межах держави ми усуваємо двома чи трьома основними заходами політики. Передусім ми відмовляємося від права полагоджувати наші спори силою. Щоб ми не думали про правильність чи неправильність наших розбіжностей, ми полагоджуємо їх мирним способом — через арбітраж, або спираючись на право.

А раз людська натура непевна і спокуса вдарити іншу людину по голові залишається дуже сильною, ми визнаємо потребу поліційної сили, щоб бути спокійни-

ми, що ні ми, ні інші не повернуться до насильства, працюючи до своєї мети. Незалежна від індивідуальних впливів і бажань сила, додана до системи судового контролю, підсилює наше іноді хитке рішення не вдаватися до сваволі. Ця сила охороняє нас від будь-кого іншого, хто міг би втриматись від спокуси. Такі ось головні інституції служать справі охорони проти приватного насильства в рамках власного суспільства. І чи не найбільшим зусиллям, на яке мусить спромогтись наша уява перед лицем небезпеки можливого знищення — має бути усвідомлення того, що війна — це також приватне насильство, доконуване на тілі людської раси.

Однак самого правосуддя ще не досить, щоб покінчити з насильством. Ми знаємо із прикладів про внутрішні відносини одного народу, що при певних обставинах легко доходить до заворушень і безпорядків, або в крайньому разі до громадянської війни, в якій ціла будова внутрішнього миру може завалитися. Таке буває звичайно тоді, коли не дають ходу законним бажанням, коли запановують злидні, коли не збуваються надії і всі відчують, що немає вже й виглядів вивести себе і своїх дітей із стану бідунів і злиднів.

Я ще сказала б, що одним із найбільших прояснень умів вільного суспільства на Заході за останніх сто років було усвідомлення того, що не можна дуже надіятись на мир і спокій у суспільстві, якщо воно не побудоване на засадах справедливості і руху вперед. Ми бачили, що добробут є підпорою справедливості. Громадянський мир найлегше втримати в такому суспільстві, де є потрібна стабільність, де не бракує надій на краще і де батьки можуть забезпечити своїм дітям принаймні таке саме або й краще життя, ніж вони самі мали. Коротко кажучи, спільність добробуту у даному суспільстві є однією з найпевніших передумов соціального миру.

Можливо, що в певному розумінні це й не є цілком нове відкриття. Західню цивілізацію завжди рухала ідея справедливості, людяного співжиття і порядку. Захід-

ні демократи і західні комуністи — всі звертались до апокаліптичної візії Біблії, в якій сказано: “Бог висушить всі сльози із твоїх очей і не буде вже більше смерти, ні смутку, ні крику, ні не буде більше терпіння, бо всі вони відійшли безповоротно”. Але в статичному, прожитковому господарстві фізичні засоби, потрібні для припинення злиднів, надто обмежені. Раз поганий урожай або приріст населення змінює баланс між потрібним і наявним, тоді й найбільші прояви приватної добродійності не допоможуть відвернути нещастя. А до того ж і сама добродійність не завжди була дуже щедрою.

Та з розвитком науки й індустрії з’явилися засоби для переборення безнадійних злиднів. Бідність перестала бути приреченістю. Їй можна протиставитися, як тільки народне господарство проб’ється крізь “звуковий бар’єр” нагромадження капіталу. Можливо, що й сьогодні ще ми не цілком свідомі революційних наслідків такої зміни. В самому західньому демократичному світі принцип добробуту запанував і поширився більше, ніж будь-коли перед тим. Але ми вагаємося на порозі його ще ширшого застосування — для всієї сім’ї людства.

Якщо ж виходити з потреби міжнародних інституцій на основі досвіду в межах окремих країн, тоді будемо мати три обов’язкових категорії: поперше, треба забезпечити мирне полагодження спірних справ; подруге, треба втримати і закріпити мирним способом здобуті законні, мирні розв’язки і не допустити до нового насильства; потретьє, забезпечити мінімум передумов для матеріального добробуту. Той факт, що ми до деякої міри визнаємо конечність таких інституцій, виявляється в наших нерішучих кроках до їх здійснення. Ми маємо Об’єднані Нації, хоч вето великодержав безоглядно боронить принцип, що “поза певною межею, я хочу діяти по-своєму”. Ми зробили вже перші зональні експерименти із застосуванням міжнародних поліційних сил і бодай говоримо про роззброєння, інспекцію і контролю. Ми створили цілий ряд міжнародних організацій — напр.,

Світовий банк або Дитячий фонд, які визнають економічні проблеми, спільні для всього людства, незалежно від національності, культури чи раси.

Це своєрідні дороговкази. Можливо, що вони якраз і вказують напрямком нашим раціональним поглядам. Але вони не визначають іще нашої офіційної і щоденної політики і напевно ще далекі від того, щоб бути основою для ведення міжнародних справ. А поки ми зможемо рішитись на те, як нам найкраще прямувати до більш упорядкованих відносин, ми мусимо спершу безсторонньо поглянути на ті непорядки, серед яких ми живемо сьогодні.

II.

Перший незаперечний факт — це поділ світу між двома великими військовими бльоками, пройнятими великим взаємонедовір’ям і гостро наставленими один проти одного, між бльоками, які змагаються за підтримку решти, себто третини людства, яка, за всіма ознаками, хоче лишитися осторонь від конфлікту. Комуністичні держави відзначаються виразно більшою експансивністю і агресивністю. Говорячи про розширення меж Росії в Східній Європі чи меж Китаю в Центральній Азії і зазначаючи, скільки просторів вони загарбали та скільки населення підкорили собі, слід зіставити це все з одночасним і масовим відходом Заходу з його старих колоніальних володінь. І ніяка в світі пропаганда не може приховати цього контрасту, коли зіткнеться з цими конкретними фактами з дійсності.

Але не так трудно встановити факти, як те, що їх спричинило. До певної міри, дії росіян у Східній Європі можна пояснити і нібито справжньою стратегічною конечністю. На протязі останніх чотирьохсот років на Росію нападали все через ту саму Східню Європу, а два німецькі вторгнення на Україну, відбулися на очах тих людей, які ще не вийшли далеко поза межі середнього віку. Забезпечення певної форми безпеки в тих

прикордонних районах після кровопролиття і різанини двох великих воєн — не можна назвати іраціональними чи незаконними.

І тут ми приходимо до старого питання: до якої міри проводирі Кремля поійняті не тільки раціональним страхом, але й іраціональним терором їхньої власної ідеології? Було б, мабуть, зовсім не страшно нав'язати Східній Європі те, що можна назвати "фінською розв'язкою". Уряди були б союзниками їхнього російського сусіда і не мали б у себе ворожої до Росії більшости. Але їхня власна автономія мала б бути пошанована і не слід би було вдаватись до спроб накинати абсолютну комуністичну зверхність при допомозі місцевої комуністичної партії, партії меншости. Така розв'язка виявила себе дїздатною у Фінляндії і напевно її можна було спробувати у співпраці з коаліційними урядами, які постали були у Східній Європі після війни. І напевно ані Бенеш, ні тим більше Масарик у Чехо-Словаччині не повів би антирадянської політики.

А тим часом усі ці коаліційні уряди позбавлено трюками і силою влади, комуністична меншість захопила всю повноту влади при підтримці радянських багнетів, завівши такі режими, про які сам Хрущов сказав, що вони були системами нелюдського терору.

Як же має розцінювати таку політику зовнішній світ? Якщо в силу своєї ідеології російські проводирі дійсно так думають, що довіряти можна тільки комуністам і що кожна інша форма влади фактично чи потенційно зникається з "західними імперіялістами", тоді їхня поведінка має принаймні внутрішню логіку, хоч вона іде врозріз із зовнішньою дійсністю. Треба, однак, брати до уваги й альтернативну можливість, а саме: вони рішили накинати комуністичний лад цілому світові при допомозі обману, де це можливо, і силою, де інакше не можна. Цієї альтернативи не можна легковажити, а тим більше з уваги на масштаби зброєнь, до яких росіяни вдаються від часу війни. Це зброєння при бажанні можна пояснити — на підставі офіційних радян-

ських мотивів їх теорії страху й оборони — наявністю американської атомової бомби, але так само, за тією ж альтернативою, воно може бути приурочене й плянам завоювань і експансії. Не ризикуючи помилитися, можна не сумніватись, що тут обидва моменти мають кожний своє пряме і певне призначення.

Така кошмарна та ситуація, перед якою стоять західні держави від часу Другої світової війни. Та, на жаль, це не єдина проблема, яку так не легко збагнути їм — їхнім способом думання. Насамперед не слід забувати, що провідні нації Заходу зовсім не захоплюються якоюсь мрією світового ладу чи світового панування. В Європі імперіялізм уже вмер, або принаймні у повному відступі. В Америці його ніколи не було. Всі ці країни досягли в себе добробуту. Вони хочуть торгувати. Вони не хочуть над кимось панувати. Їхнім справжнім і найглибшим інстинктом і бажанням, як країн устabilізованих, задоволених — є жити вдома і щоб їм ніхто не докучав.

Я й тепер не думаю, що західні народи дійсно усвідомили, яку величезну революцію розпочав у світі їхній старий колоніялізм і їхній новий індустріялізм. Вони не сподіваються політичних переворотів, які мають статися, раз цілий імперіяльний лад зникає протягом одного десятиліття, а держави та їхні провідники починають боротися за наслідництво. Вони хочуть вірити в світ, який править сам собою і залишає їх у спокою.

І справді, якби ви сьогодні хотіли почути від більшости тих народів, про які два свої бажання вони думають, щоб ті збулися, я насмілююсь твердити, що першим таким бажанням було б — щоб знесли всі комуністи, а другим — щоб не стало всіх їх приятелів і союзників. А тоді, позбувшись усіх сторонніх клопотів, вони б утихомирилися і з успіхом би пильнували своїх власних справ. Ви, мабуть, подумали вже, що в цьому всьому є певний елемент карикатури. Я не берусь судити. Але це безперечний факт, що на Заході немає нічого такого, що б відповідало динамічній, експансивній

комуністичній ідеї світової системи під єдиним комуністичним контролем.

Однак західні держави не можуть у своїх благочестивих побажаннях доходити аж до легковаження загрози з боку комуністичної експанзії. Де тільки наставала слабкість і політична нестійкість після закінчення імперіялізму (напр., в Бірмі чи в Індонезії), — там комуністи завжди докладали рук, щоб ту нестійкість ще більш поглибити. А там, де на арену виходить нестриманий націоналізм, як у випадку з арабським націоналізмом Нассера, — комуністи йдуть з ним у ногу, підживлюючи національний фанатизм і сподіваючись, що скорше чи пізніше вони займуть його місце. Все це спричиняє такі постійні підземнополітичні поштовхи, що й без надто чулого сейсмографа можна відчутти небезпеку наближення землетрусів. А землетрус може вибухнути грибною хмарою термоядерної бомби.

Тут ми наближаємось до того, що має вирішальне значення. Світ може витримати певну дозу політичних безпорядків, які не призведуть до загальної катастрофи. Латинській Америці, смузі держав-наслідників старого іберійського колоніялізму, потрібне було ціле століття на відшукання відповідних методів самоорганізації. І ці шукання тривають далі — часом у супроводі значних місцевих неспокоїв. Але місцеві партнери покищо не пов'язалися з зовнішніми силами, а тому й їхні сперечання обмежуються "карантинним приміщенням". Але буває й інше. На Балканах аж до 1914 р. місцеві проводирі і партії боролись між собою, щоб заповнити порожнечу, яка лишилась після розкладу старої турецької імперії. До цієї боротьби встряли були дві європейські держави — Росія і Австро-Угорщина. Два рази щастило локалізувати місцеві вибухи. Але в 1914 р. гальма відмовили і балканське політичне вбивство викликало мобілізації назовні, які вилились у загальну війну. І не може бути двох слів, що перед такою, а не інакшою небезпекою ми стоїмо сьогодні всюди, де місцева нестій-

кість як не аж проситься, то принаймні дозволяє, щоб великодержави втрутились.

Я тут не хочу когось обвинувачувати. Поставмось найпоблагливіше до радянських мотивувань і визнаймо, що надзвичайні оборонні заходи у Східній Європі були доцільні. Але так само ж ми мусимо визнати неминучість відповіді з боку Заходу. Незалежно від атомової бомби, яку Америка в свій час пропонувала інтернаціоналізувати, між 1945 і 1948 рр. відбулося прискорене роззброєння Заходу. І треба було грецької громадянської війни, комуністичного погвалтування Чехо-Словаччини, насадження комуністичних урядів у Східній Європі, блокади Берліну і цілої серії російських військових заходів, щоб нарешті почався процес переозброєння на Заході. Треба було аж нападу Північної Кореї на Південну, щоб це переозброєння закріпити.

Не забуваймо й того, як багато важила для цієї відповіді Заходу свіжа пам'ять про Гітлера. Рік за роком і аж до 1939 року Великобританія і Франція воліли покладатись на "добрі наміри" Гітлера, аж поки було вже надто пізно, щоб його зупинити. Пам'ять про випадок із Гітлером помалу пригасала на Заході, і тільки тоді, як після війни радянська концентрація диктаторської влади почала тиснути на Європу, запанувала думка, що не сміє повторитись помилка з Гітлером. Західні потуги рішили створити систему колективної оборони, щоб не допустити до якого б то не було дальшого радянського просування. Так поява НАТО була такою ж мірою наслідком пам'яті про 1939 рік, як і нинішньої загрози. Отже поява НАТО аж ніяк не є іраціональною відповіддю на ситуацію.

Колективна безпека основана на тому, що коли група націй згуртується для оборони кожної з них проти агресії, тоді ця колективна сила відстрашить можливого правопорушника. Отже НАТО — це по суті щось рівнозначне з міжнародною поліційною силою.

Дуже можливо, що коли б ми систему колективної безпеки застосували по обидвох боках Атлантийського

океану, коли зростав на силі Гітлер, ми не зазнали б страхів Другої світової війни.

Однак ця відповідь на російську комбінацію ідеології, зброєнь, експансивності і абсолютної диктатури породила нову ситуацію — існування двох могутніх блоків, які змагаються силою. Така ситуація менш небезпечна для свободи в світі, ніж наявність тільки одного великого блоку з абсолютно переважаючою силою. Але й нинішня ситуація також дуже небезпечна і готова обернути, скорше чи пізніше, ту безконтрольну балканську спіраль у суцільну відкрити війну.

Цей ризик навіть збільшився через нерозумне рішення Заходу поширити систему колективної безпеки на райони, де її доречність значно менш очевидна. В Атлантийському союзі колективна оборона спирається на сильні і незалежні індустріялізовані країни, які під час жаклих воєн пізнали, що означає помилка довго зволікати справу оборони. Об'єднавши свої оборонні сили, вони значно збільшують їх, а раз так, то вони просто виходять із свого власного і то дуже недавнього ще історичного досвіду.

Така ситуація однак обмежується тільки просторами Атлантийської зони. В Азії, Африці і на Близькому Сході найновішим історичним досвідом більшості людей — провідників, так і мас — є боротьба за національну незалежність. Тим народам не легко переставитись до російських проблем, які приходять на порядок денний, коли всі їхні зусилля ще до вчорашнього дня, а в деяких районах і по сьогодні, концентрувались і концентруються на тому, як позбутися британців, французів чи голляндців. Ще до 1945 р. більшістю країн Азії, Африки і Близького Сходу правили з Лондону або Парижу. Дванадцять років — це дуже короткий час для того, щоб докорінно змінити національні цілі, а ще трудніше змінити все емоційне забарвлення людських умів і інстинктів.

Цього, мабуть, узагалі не можна зробити. Поведінка колишніх колоніальних народів якийсь час має нагадувати поведінку американців після 1775 р. Не було б ні-

чого дивного в тому, як би протягом найближчих 50 років або й довше ці райони бажали, щоб їх лишили в спокої, коли б вони були опановані страхом перед інтервенцією з боку старих господарів і якби вони були за виразну політику неутралітету чи, як її називають тепер, “непричетности”.

Їхне економічне становище тільки підсилює такий політичний курс. В Європі повністю індустріялізовані країни додають щось одна одній у їхній оборонспроможності. Цього немає в більшості інших районів. Фактично немає ніякої індустріялізації на Близькому Сході і в Південно-Східній Азії. Індія, велетень щодо населення, не продукує ще навіть 6 мільйонів тонн сталі на рік. Африка, за винятком Союзу, перебуває майже в передіндустріальному стані. Яку ж тоді здобуємо оборонну силу, додаючи до оборонного пакту безсилі місцеві (африканські) країни? Напевно нічого такого, що могло б встояти бодай одну годину перед нападом Росії — з термоядерною чи й без термоядерної зброї. Розуміється, якщо Росія має намір вчинити пряму агресію, хоч у це більша частина неутрального світу не вірить чи воліє не вірити.

Це правда, що гарантія з боку західних великодержав значно збільшує місцеві сили, і в глибині своїх сердець багато неутральних лідерів безперечно вдячні, що їх не залишено самих перед лицем могутнього блоку радянських сил. Але американська противага Росії існує й без того всього, а більшість малих націй якнайменше того хоче, щоб цю противагу продемонструвати на їх територіях. Боротьба великодержав на їхній землі означає знищення для них. Африканське прислів'я каже: “Де бик бореться з слоном, там потоптана трава”. Багато малих держав вважає, що найкращий спосіб уникнути катастрофи — не бути на дорозі биків і слонів.

Але не можна сказати, що інстинкт неутралізму цих народів просто і шкідливо-нездоровий. У політиці мусять бути підтримка народу, тому майже неможливо вести політику, яка йде врозріз з усіма емоціями свого

населення. Наприклад, нелегко довести, що Багдадський пакт посилив стабільність на Близькому Сході. Він привів Великобританію назад у райони її колишнього імперіяльного панування, і то майже через рік після того, як вона звітти ніби остаточно вийшла. Ціллю того повернення британців було протидіяти можливій російській інтервенції, в яку, до речі, не надто вірили тамтешні народи. Але створення формального антирадянського блоку майже закликала до відповідної протидії й саму Росію. Коли ж вона виявилась у вигляді уговореності Нассера з Москвою, то було значно легше скерувати хвилю арабської громадської думки проти всім відомого, старого британського імперіяліста, ніж насторожити її до нового, радянського імперіяліста, який дотепер ще нічого там ніби й не загарбав. А немов для завершення того відчуження місцевої громадської думки від західної політики, Великобританія й Америка були покровителями Ізраїля, того Ізраїля, що його всі араби ладні визнати за свого єдиного ворога.

Ось так Багдадський пакт поміг загострити місцеві відносини, призвів до більшого зацікавлення великодержав і їх тиску на місцеві течії і взагалі призвів до дійсної балканської атмосфери і непевності. Немає потреби нагадувати, як часто протягом останніх років Близький і Середній Схід доводив цілий світ до небезпеки війни. Так чи інакше, спроба поширити принцип колективної безпеки поза Атлантийський район, де він виправдує себе в історичному і загальноновизнаному розумінні, на райони, де все інакше взагалі — ця спроба дуже мало послужила як справі місцевої стабільності, так і справі безпеки на місці. Більше того, вона могла зробити щось зовсім протилежне до поставленої цілі, даючи Росії нову нагоду для проникнення і дальшого відстрашування від Заходу місцевої націоналістичної громадської думки. А тим часом питання про те, що протиставити комуністичному натискові, залишається відкритим. І чи є тут якась альтернатива?

З усіх тих дискусій про близькосхідне питання, які без упину велись на протязі останніх чотирьох чи п'яти років, можна накреслити певні елементи виразної стратегії. Чи можна їх застосувати, це інша річ, але кістяк тієї розв'язки уже принаймні стає загальноновизнаним. Перше завдання — це розширити компетенції політичних сил Об'єднаних Націй, які вже там є, і то до такої міри, щоб можна було мати певність, що політичні зміни, які будуть продовжуватись в арабських країнах, — не переходитимуть у місцеві війни, а передусім у війни з Ізраїлем. При наявності збільшених міжнародних збройних сил, від усіх чужих держав слід зажадати, щоб вони припинили будь-яку свою воєнну допомогу місцевим державам і фактично визнали неутралізацію тих районів від зовнішнього втручання.

А в той же час можна буде посилити на місцях внутрішню зрівноваженість і до якоїсь міри погасити запал націоналізму при допомозі грандіозної програми будівництва для всього району, яка дала б заняття і гарячим головам, і голодним, і безробітним. Потрібні ресурси почасти діставались би з надходжень від продажу нафти, а почасти з зовнішньої допомоги. Ніхто не забуває про страшну бідність Єгипту, зумовлену високою народжуваністю при статичному господарстві, чи про багатозначний зв'язок між Суецькою кризою і умисно невивічливою заявою західних великодержав про те, що вони не будуть допомагати Нассерові у фінансуванні Асванської греблі.

Переваги такого підходу до практичного розв'язання справ на Близькому і Середньому Сході цілком зрозумілі. Такий підхід дає тому району певну безпеку, звільняючи його водночас і від напруження та можливо суперництва між великодержавами. Він забезпечує потрібний капітал і технічну допомогу, потрібну для того, щоб проштовхнути дуже відсталі райони крізь тяжкі початкові випробування економічного росту й індустрі-

ялізації. Він подає надію на витворення таких умов, за яких наслідки старого імперіялізму будуть зникати, не тягнучи за собою втручання імперіялізму нового.

Ця ж формула може бути застосована і поза межами Близького Сходу. Вона підходить до всіх неспокоїних районів, де політична непевність, економічна відсталість і місцеві стремління неодмінно спокушають сторонні сили, готові вмочити свої пальці. Якщо б такі райони, як Південно-східню Азію, Латинську Америку чи Африку можна було охоронити від змагання великодержав за впливи, тоді їхній економічний ріст, посилений послідовними, довготерміновими програмами, побудованими на регіональній базі, і місцева безпека, скріплена міжнародними поліційними силами, які допилювали б розв'язки кожного спору, який загрожує мирові (напр. на невизначеному остаточному кордоні між Бірмою і Китаєм в стейтах Шан) — напевно дали б більш зіграну систему безпеки, ніж та, яка там нині існує.

Є чимало людей, які твердять, що й Європа, незалежно від її індустріальної сили і довгого національно-державного життя, стала потенційним полем бою між могутніми великодержавами — між Росією і Америкою та що тут стабільність буде неможливою доти, доки континент буде поділений між двома ворожими воєнними коаліціями. Ці побоювання підтверджують два факти: перший, лінія поділу проходить поперек однієї могутньої країни, якою є Німеччина; другий, що російське деспотичне панування у Східній Європі вже викликало два масові народні повстання. Не слід думати, що в цьому величезному колоніальному районі перестала існувати всяка опозиція або що кожне нове повстання можна буде так само локалізувати, як у випадку з угорським повстанням. Раз Західня Німеччина знову озброєна, то й нове повстання в Східній Німеччині може дуже легко притягти західніх німців на допомогу. І навряд чи в такому разі котрась великодержава лишить на поталу свого партнера. І можна сміливо твердити, що “балканські” можливості спільної агресії доходять в Ев-

ропі свого абсолютного вершка і тому тут мав би початися процес розрядки і виводу військ.

Та тут криється небезпека, що виведення американських збройних сил за Атлантийський океан буде справжнім виведенням, тим часом як росіяни, відійшовши до прип'ятських боліт, домінуватимуть над цілим континентом.

Теоритично ніби й можна протиставитись тій небезпеці. Американські сили на сьогодні не являють собою нічого більше, як тільки “дротяний перетин” в Європі. Усі армії НАТО, взяті разом, не стримали б рішучого російського походу до Ля-Маншу, якщо б такий плян спав на думку росіянам. Але наявність тонкої американської сітки гарантує включення Америки в конфлікт з усією її термоядерною ударною силою. Тож стримуючим фактором є нині не місцевий гарнізон НАТО, а небезпека вплутатись у дротяну сітку.

У таких обставинах був би можливий і такий варіант дротяного плоту в формі поліційних збройних сил Об'єднаних Націй. Вони б були розміщені в стратегічних пунктах Європи і при наявності американського фактора, гарантували б континентові безпеку перед лицем російської навали. Безпека Європи й далі б трималася, як вона тримається нині, на баянці терору, але можливості розв'язати й пустити в рух цю машину терору були б значно менші.

Я вважаю цю теорію за цілком здоровою. Можливо, що вона має стати кінцевою метою, яку має поставити НАТО перед собою, бо ж розвиток міжконтинентальних ракет змушує кожного стратега рішуче переглянути попередні настанови. Але як проект для негайної розв'язки, така теорія не викликає великого захоплення і надій. Тож тепер, коли спротив комунізмові навіть у Східній Європі став таким очевидним, як можна припускати, що Росія погодиться відкликати свої гарнізони, які тільки й тримають сателітні уряди в їхніх непевних кріслах? А по західньому боці, наприклад, майбутнє французької африканської імперії могло б бути надійніше, ніж

воно є сьогодні, якби французький уряд був обмежений у застосуванні своїх збройних сил.

Крім повного відходу великодержав під наглядом Об'єднаних Націй, лишається досить актуальною справа експериментів з обмеженим виводом військ. Широка, нейтральна зона без атомової зброї контрольована міжнародними поліційними збройними силами вздовж теперішньої лінії поділу могла б стати першим кроком поступового відходу. Ця зона зменшила б безпосередню небезпеку прикордонних вибухів. Не санкціонувала б вона і російської влади над Східною Європою, якби була рішуче зроблена і лише як перший крок. Коли Західня Європа відбудувалася і стала певна себе, то все те, що за потребу змін і руху вперед в Європі, треба тільки вітати. Це мусить змінити й статус кво, який тримає половину Європи під російською імперіяльною кормигою.

Першим завданням світу є зменшити напруження якраз у тих районах, які лежать між великодержавами. За висловом з радіомовного світу, ці простори можна назвати "поплутаними", себто такими, в яких перехрещуються конкуруючі системи, наслідком чого настає суцільна плутанина, погане приймання, заглушення сигналів, переплітаються лінії і зростає напруження, бо кожна сторона намагається просунути свій голос, свою політику і свою силу.

Але в цих районах не все кінчається на напруженні. Навіть якщо виявиться можливим вжити заходів міжнародного контролю в цих країнах прасумерку поміж великими силовими центрами, то що тоді далі робити з ними? Чи рівновага терору це щось найкраще, на що ми можемо покладатися? Вже недалеко той день, коли якийсь технік у котромусь таємному арсеналі зможе натиснути гудзик і знищить цілий континент, віддалений від нього на пів світу. Чи маємо ми в такому разі жити з тією непевною міркою безпеки, яка полягає в такому собі запевненні, що обидві сторони можуть завдати смертельного удару цілій планеті? Такі вигляди

досить таки непривабливі і заставляють подумати, як найскорше віднайти всі можливості, щоб відвернути грізну небезпеку.

Я особисто не вірю, що програма часткового роззброєння є належною відповіддю, за одним хіба винятком. Всяка домовореність, яка включає точні, деталізовані і здійсненні системи міжнародного контролю, варта сама собою того, щоб її мати. Так, напр., міжнародня інспекція полярних районів чи міжнародній контроль над припиненням термоядерних випробувань, проломлює мур недоторканости великодержав, зводить її до буденних обмежень, диктованих розумом і людяністю, а в випадку з Росією і Китаєм надломлює принцип суцільної секретности, яка навіть більше, ніж їхній комунізм, є постійною небезпекою для людства.

Однак часткове роззброєння ставить великодержави перед страхітливою проблемою, що її найкраще означити, як "списки" порівняльного роззброєння. Скільки, напр., моїх підводних човнів дорівнюють двом твоїм авіоносцям? Під час теперішніх дебатів у справі роззброєння вийшли на поверхню такі проблеми, що їх просто нема як розв'язати. Наполягання Росії на забороону термоядерної зброї (крик, що відбивається луною в кожному людському серці) — криє в собі ту закарлюку, що усунення атомової зброї надає перевагу людині з танком. А якраз росіяни і китайці мають тисячі танків і мільйони людей. Щоб започати війну, танк такий же зручний, як і бомби, але, як відомо, незвичайне страхіття атомової зброї гіпнотизує людські уми. Як це не дивно, але їх не гіпнотизують так масові армії і сила-силенна іншої зброї. Так росіяни виграли психологічно на тому, що спрямували всю дискусію на ту зброю, на яку покладається Захід, і відвернули її від зброї і людської сили, що є міцним фундаментом Сходу.

Звичайно, що можна критикувати західню стратегію за те, що вона покладається на силу атомового вогню і допускає зменшення живої сили. Дуже можливо, що нині західні держави потребують більше мобільних, ви-

сокопідготовлених поліційних частин, ніж іще більшої кількості атомових бомб. Малі війни більш правдоподібні, ніж великі, і люди з середньою зброєю виграють невеликі війни.

Але чи дійсно можна обвинувачувати Захід за те, що він демобілізував своїх людей? Яка вартість тих величезних мілітаризованих націй з мільйоновими масами, притисненими воєнною дисципліною і дальшими мільйонами вимуштрованих для бойових дій “добровольців”, що мають взяти участь в спорах народів? Якщо глянути на наш світ раціональними очима, тоді стане ясно, що китайські чи радянські воєнні споруди і маси є куди більшою загрозою, ніж американський атомовий арсенал, а особливо тоді, коли мати на увазі, що росіяни мають і те й друге.

Ні, труднощі з частковим роззброєнням полягають у тому, що кожна сторона маневрує так, щоб затримати зброю, яка найбільше відповідає її стратегії і її темпераментові. “Списки” порівняльного роззброєння ні до чого непридатні, як це вже з великим сумом відкрила в 30-і роки Ліга Націй. Єдиний вихід із глухого кута — це сміливий спосіб, викладений у пляні Баруха, що його, на превеликий жаль, росіяни відкинули. У цьому пляні пропонується забрати з рук усіх націй зброю й передати її міжнародній інституції. Поза місцевими поліційними з'єднаннями і місцевою міліцією, потрібними для втримання внутрішньої безпеки, вся зброя світу повинна бути в руках перманентної міжнародньої поліційної сили. Тільки така розв'язка, а не якась інша, повинна бути остаточною ціллю всіх.

Така ідея може виглядати фантастичною, утопічною, неможливою і неймовірною. Але чи ракети з кнопками менш фантастичні? Який же світ ми створимо, коли кожний прилад, кожний механізм чи машина буде доведена до найвищого ступеня досконалости, коли зміниться все чергування часу і само поняття простору перевертає догори дном, а наші форми організації і політика лишаються абсолютно незмінними? Якщо ми не

можемо думати по-новому в тіні атомової руїни, тоді можливо нам не залишилось уже багато часу на думання взагалі.

Настала вже пора, коли справа остаточного роззброєння перестала бути завданням країн, що ведуть переговори, бо вони лише маневрують, щоб затримати такий рід зброї, який найбільш відповідає їх власним цілям і інтересам. Ми ще не вийшли за межі віку приватного насильства. Але з кожним новим порухом світу на грань війни, як нам здається, зростає хор голосів, які закликають покінчити з цим божевіллям і підтримати ті заходи, які і тільки які подають якусь надію на те, що зробиться таки щось. І тим відрадніше стає, коли зважити, що вже почалися перші експерименти з міжнародньою поліцією. Не виключене, що може вдасться створити постійні збройні сили ООН, щоб діяти у випадках крайньої потреби, у таких, що так часто мали місце протягом останніх років на Близькому й Середньому Сході і які можуть виникнути в якому завгодно місці, де після імперіяльного панування виявляється на тій чи іншій території непевність і замішання, де через неупорядкованість місцевих відносин бувають відкриті двері для різного роду внутрішніх і зовнішніх впливів. Світ опинився на роздоріжжі двох ідей — ідеї національних інтересів і повної суверенности і нової ідеї, яка йде лінією перших спроб світового миру, що спирається на право. Ніхто не відважується сказати, котрим шляхом піде людство. Але дещо можна сказати з певністю про сили, які рішатимуть вибір того чи іншого шляху.

IV.

Десь, мабуть, третина людства належить до категорії “невтральних країн”. Деякі з тих країн — великі і сильні. Більшість із них — це малі і нові країни. А коли в світі, в якому індустрія і наука постійно збільшують силу тих, що й так уже були могутні, і тим самим поглиблюють прірву між великими і малими нація-

ми, — то можна подумати, що ті малі країни матимуть дуже малий вплив на великі справи наших днів.

Але не так воно наділі. Ліберальний принцип самовизначення і демократичний принцип національної рівності дали меншим державам голос, якого вони не мали ніколи в історії людства. Ці принципи дали їм точку опертя в Об'єднаних Націях, із якої ці малі нації можуть впливати на хід міжнародньої політики. Немає найменшого сумніву, що в публічних виступах великодержави стараються перетягнути мінливу громадську думку людства на свій бік, як так само немає сумніву, що рішуча постава “невтральних країн” може мати свій вплив і також змінювати світову політику. Іншими словами, тут не завжди буде доречним старе африканське прислів'я. Тепер уже ми маємо незвичайне видовище, в якому слони мусять зважати на траву. Не так легко її толочити: трава має голос. Виходить, отже, що свою думку може мати “трава” як в інтернаціональному, так і національному товаристві.

Поскілки ж фактично всі “невтральні країни” виїшли з колоніяльного стану протягом останніх двадцяти років, то легко зрозуміти, що їх дуже обходить колоніалізм. Але антиколоніалізм може бути лише одним штрихом у системі загальносвітового підходу до справ. Невтралізм-антиколоніалізм цих країн має й виразну тінюову сторону. Антиколоніалізм указує цілком ясно, чого невральні країни не хочуть, але навіть не пробує щось сказати з приводу складніших проблем — чого вони собі замість того бажать. Якщо вони нічого не хочуть знати, крім свого власного національного егоїзму і право робити тільки те, що вони хочуть, то вони плянують для себе точно такий світ, який неминуче завершиться поневоленням малих народів. Якщо “бажаю” і “хочу” — це всі їх гасла, тоді великодержави мають значно краще хотіння і бажання, ніж їхні малі сусіди, а тому їм легше здійснити свої бажання.

Це та дилема, якій мусять заглянути в вічі невральні нації. Вони не можуть вимагати від великодержав

таких обмежень у їх поведінці, яких вони не визнають для себе самих. Вони не можуть розраховувати на вигоди від рівності перед законом, яку вони готові порушити, коли їхні власні інтереси поставлені на карту. Вони не можуть мати анархії внизу і сподіватись порядку вгорі. І доти, поки невральні країни пропонуватимуть міжнародні санкції для кожного, крім себе, вони по суті передають керування долею людства назад в руки могутніх і безоглядних, тобто знову слонам світових джунглів.

Тепер фактично є два роди невральтету. Важко сказати, котрий із них заслуговує на означення “позитивний” і що насправді має визначати це означення. Але різниця таки є і то виразна. Існує невральтет, як причетність до воєнних бльоків, який (невральтет) старається всіма способами послабити конфлікт між тими бльоками, пропонувати розв'язки, посередничати в труднощах, домагатися додержання процедури правопорядку і прагнути до остаточного запанування права.

Я думаю, що шведи виявили багато послідовності і зусиль у тому, щоб використати свою непричетність для скріплення, а не послаблення в світовому суспільстві сил розсудливості і вмиротворення. Не думаю, що можна переоцінити вплив, що його міг би мати якийсь ширший невральтний бльоку, якщо б він мав відповідну силу і дійсно позитивну настанову до світового правопорядку. Тоді дійсно слони мусяли б прислухатись не тільки до гасел і демагогії, а й до добра чи погані. І я думаю, що натиск на них, щоб вони діяли в дусі таких вимог — постійно зростає би.

Але є ще інший гатунок непричетности, який уважає невральтет за своєрідну гойдалку, на якій можна загравати з одним бльоком проти другого — раз погойднутись вниз за підтримкою комуністів, а раз підвестись з допомогою Заходу, щоб ось так уможливити здійснення своїх власних намірів, плянів, змов і цілей. Але що за безпеку можна знайти на гойдалці? Чи не це якраз і називається станом найбільшої нестабільности?

На деякий час цей акт балансування може дати показові наслідки, але при кожному новому ускладненні загальна атмосфера все більше напружується, вичерпуються нерви і терпеливість, а зовнішня інтервенція сама напрошується — і тоді не сила відхилити її. Як же ж тоді виглядають місцевого значення перемоги, коли день, на який розраховуєш, приносить з собою смерть, знищення і навіть втрату незалежності? Ми не раз уже бачили наслідки такого гатунку неутралітету на Близькому й Середньому Сході і можемо відверто сказати, що як би не називався такий неутралітет, він не дає нічого доброго для щастя людей.

Отже, кожна нова непричетна країна має до вибору два неутралітети. Перший із них — пристрасний, позуючий, “позитивний”. Другий — терпеливий, конструктивний, який визнає рівність перед законом для себе і для інших, підтримує і фінансує експерименти з міжнародним наглядом і вимагає від усіх держав — великих і малих — такої поведінки, яка може запевнити врятування нас усіх на нашій вузенькій планеті, місцем на якій ми всі мусимо ділитись. В міру того, як зростатиме такий неутралітет, буде більше й виглядів на “спокійніший світ і тривалий мир”. Такий може бути неутралітет Гани, молододі країни, яка вступає на арену світової політики.

V.

Але великі рішення й далі роблять великодержави. А чого можна від них сподіватись? Мабуть, найвідповіднішим перспективним нововведенням, які їм треба зробити, щоб урятувати людство, буде запропонувати комуністичним країнам, щоб ті відмовились від своєї мрії про світовий лад, і західнім — щоб вони подбали про свій проект цього ладу.

Можна сказати з категоричною певністю, що не буде ніколи світового ладу виключно комуністичного контролюваного з Москви. Немає таких “об’єктивних”

економічних законів, які привели б до такого завершення розвитку. Люди — різні, надто відмінні і незалежні, щоб можна виходити поза дуже загальні висновки щодо їхньої поведінки. А в доповнення до тих висновків будуть завжди великі, безмежно великі винятки, які змінюють долю і перескеровують історію та заставляють робити зовсім нові висновки про драму людства. Ніхто не міг передбачити і ніхто не міг об’єктивно зробити висновок, який буде вплив двох малих народів нана Сході Середземномор’я — греків і жидів — на весь розвиток історії людства. Сьогодні ми теж не знаємо, яка доля вже тепер готується для нас в утробі часу. Але ми знаємо, що своїм характером і наслідками вона буде різнитися від наших сподівань так само, як різнитися капіталізм соціального забезпечення ХХ ст. від передбачуваного Марксом неухильного росту зубожіння.

Крім того, навіть, якщо б неможливість остаточної перемоги комунізму і не виключалась апріорі нашим знанням людської історії, ми вже тепер, після сорока років, можемо сказати, що ціла концепція комунізму просто не тримається купи. Тітоїзм покінчив раз на завжди з думкою, що раз якась держава стає комуністичною, то її народу написано потрапити в сателіти Москви. Від того часу китайська революція також показала дуже переконливо, що не всі договорики неодмінно скеровують у напрямі на Москву, як на центр світового комунізму і “третього Риму”. Пекін уже грає ролю незалежної від Москви держави. В міру того, як розвивається його індустріалізація і меншає його залежність від радянських щедрот, міцніє його незалежність. І немає такого залізного економічного закону, який давав би запевнення, що Москва і Пекін завжди хотітимуть тільки того, чим тепер задовольняються.

Загикуючись і вагаючись, сам Хрущов визнавав час-від-часу, що може бути більше, а не тільки один шлях до соціалізму. Це, слід визнати, був перший покажчик ставання лицем до дійсності. Якби таке визначення було поширене й розвинене в погляд, що нації можуть

вибирати більше, ніж один шлях, не тільки до соціалізму, а й до всієї системи модернізації, тоді б міг зменшитись і комуністичний натиск у нестабілізованих районах, було б більше дозволення іншим робити власні експерименти і було б менше на світі конспіративної діяльності з обіцянним золотим віком комунізму, який (золотий вік) уже й так став нездійсненною мрією — очевидною утопією.

Такі зміни у закордонній комуністичній діяльності вже стаються. Так, напр., до 1955 р. Неру був “полплентач західного імперіялізму”. Опісля, через одну ніч, він став великим націоналістичним провідником нейтральних народів. Дотепер такі зміни в комуністичних гаслах були суто тактичні, в той час, як вища стратегія остаточної комунізації залишилася незмінною. А що, як час виправдає і закріпить тезу, що може бути більше шляхів до соціалізму, або, коли на те пішло, — до капіталізму, кооперативізму, плюралізму і всякого іншого способу мати щоденний хліб, — чи буде це перебільшеною надією, що комуністична стратегія теж може змінитися, що місіонери, активісти і взагалі дуже завзяті працівники з агітпропу можуть бути відкликани і світ звільниться від ще одного і зайвого прояву комуністичного злодіяння, яке гальмує розв’язання кожної актуальної проблеми?

Можливо, що надто рано ще сподіватись, щоб відповідницька фаза комунізму відійшла в небуття. Але кожна година, виграна для миру в нашому сумбурному, експериментальному і загадковому світі додає надії, що під впливом щоденної дійсності відіме й міт світового комуністичного ладу.

Якщо комуністам потрібно зректись своєї мрії про світовий лад, то західні великодержави повинні спробувати на якийсь свій проект світового порядку. Але не такий, я відразу хочу додати, що нагадував би щось подібне до їх (комуністів) химерної ідеології і осоружної практики, а щось на взір співіснування і співвідповідальності з участю всього людства. Я не думаю, що

вони вже мають узгіднений і ясний погляд на цю справу. Європейські держави тільки недавно ще зійшли з позицій колоніялізму, і їм не так легко йти в ногу з часом, розуміти дійсність нового світу, який вони помагали творити. Америка традиційно багата, надто щаслива і надто добре захищена, щоб спонтанно і негайно відчувати потребу такої світової політики чи світової стратегії миру. Наслідком тієї порожнечі є те, що західня політика — це, як правило щось ніби реагування на різні комуністичні ходи і витівки здебільша біганиною з одного кутка в другий, латанням однієї дірки, коли інша пробивається наскрізь. Борсаючись у тактиці, але не маючи якоїсь стратегії, вона ніколи не встигає впоратись з одним проривом, як на обрії з’являється і застає зненацька другий.

На це безголов’я є лише одна рада: ясна і далекозора та гнучка політика в світі, в якому всі нації є сусідами — в добрі і біді — і з якого жодна держава, яка б могутня не була б, не може відкупитись у багату ізоляцію. Якщо цей основний факт спільности буде визнаний, тоді лишається мало місця на сперечання про принципи західньої світової політики, тому що ці принципи запустили коріння в основи внутрішнього життя західнього світу. Якщо вони так діють у себе дома, то не інакше мусять робити закордоном, і західній важіль має діяти безупину і невтомно не тільки по лінії односторонньої оборони національних інтересів, яка досі ще займає 9/10 дипломатії, але й по лінії шукань найбільшого з усіх національних інтересів, а саме — як вижити на землі при допомозі права.

Навіть найпалкіші прихильники західньої політики не можуть твердити, що в післявоєнні роки в кожного міністра закордонних справ на Заході стояло на першому місці справді безкомпромісове і настирливе шукання шляхів до контрольованого роззброєння і до створення міжнародньо-правної системи і охорони її. Ще за десять років до угорської катастрофи комуністи зу-

міли монополізувати всю пропаганду за роззброєння під виглядом заборони атомної зброї.

Захід не сміє повторити такої очевидної благодущности. Кожне дипломатичне зусилля, кожний засіб мобілізації світової громадянської думки, кожний інструмент громадської реклами і громадського виховання мусить підкреслювати готовність Заходу визнати і прийняти основні інституції світового суспільства, що підпорядковується законові, і переговорювати навіть роками, а якщо потрібно і десятками років, аби тільки мати ті інституції. А покищо з усіх сил наполягати на проміжні стадії такої програми, як місцеві поліційні сили, визначення районів з виключенням будь-якої інтервенції ззовні, обмеження експериментів і контроль зброєю.

Ця частина західньої програми залежить від доброї волі і згоди інших. Однобічне роззброєння не є прологом до впорядкування світу. Навпаки. Це був би вступ до світової анархії. Нації можуть відступити справу самооборони лише при умові створення остаточно узгодженої, контрольованої і забезпеченої належною охороною системи. Але є ще одна широка ділянка, в якій діяння Заходу залежить виключно від його власних рішень.

І тут також покажчики свого власного світу визначають шлях. Первісний, брутальний індустріалізм, що в ньому Маркс убачав засіб до поглиблення злиднів, гуманні і християнські традиції Заходу змінили до невпізнання. Це перетворення далі триває, і ніхто не посміє сказати, що різномодна економіка на Заході бодай чимось нагадує справжній золотий вік. Але вони досягнули вищого рівня соціальної справедливості, вони створили можливість добробуту для кожного, незнані дотепер; вони заставили машинерію індустріального суспільства працювати для народних мас так само, як перед тим для кількох упривілейованих. А навіть якщо одна політика якось більше спричинилася до цього, ніж інша, то все одно діє принцип, що добро, створене колективним зусиллям великої кількості людей, має бути в відповідній мірі власністю всіх. Так діє принцип за-

гального добробуту, який в останньому столітті змінив до невпізнання західню індустріалізацію.

Нині багато районів світу стоїть на тому етапі, на якому Англія була в 1840 р. Починаються величезні економічні реформи, на наших очах розгортається перша, брутальна фаза нагромадження капіталу. В цей самий час атлантійські нації, в яких економічна революція почалася найскоріше, добились у найбільш вигідних нинішніх умовах такого добробуту, який ставить їх у становище заможного цвіту нового світового суспільства. Вони черпають багатство не тільки з плодів своєї власної праці, але й з усіх зусиль цілого взаємозалежного світового господарства. Робітник-переселенець Банту посилає свою унцію золота до форту Нок. Але для більшості людства добро капає повільніше, ніж будь-коли у вікторіанській Англії. Кулі може заробити на своєму рижові 30 дол. на рік. Атлантійський же робітник приносить додому 750 дол. і більше.

В таких обставинах, якщо визнаємо факт світової спільности, слід зробити такий висновок: багаті західні народи мусять повторити в світовому масштабі ті самі акти справедливості, далекозорості і щедрості, які уможливили їм реформування індустріалізму вдома. Принцип — той самий. Отже те саме і щодо практики, відповідно поведеної, бо ж це означає, що дрібка багатства, створена в світі буде більш рівномірно поділена між усіма робітниками світу. Коли взяти найнижчий мінімум, то цей принцип вимагає перенесення одного чи двох відсотків зростаючого на Заході національного доходу для менш розвинених країн. Ця річна сума в 5 - 10 мільярдів дол. призначена на капітальне будівництво уможливила б здійснення першої фази нагромадження капіталу народами, які відролжуються, і поставила б їх на шлях створення власних засобів для дальшого економічного росту.

Така політика не тільки створила б економічні можливості для експансії, а й зробила б щось більше. У теперішній всесвітній фазі прискореної модернізації вона

зробила б менш дошкульними болі, що їх завдає власний індустріалізм, і не призвела б до застосування політичного батога, що був би нестерпним для вільно-ліберального суспільства.

Я не борюся виразного егоїзму Заходу в цьому важливому, новому, міжнародньому поширенні принципу загального добробуту. Безперечно, егоїзм то є, бо хто ж більше за багаті західні народи зацікавлений у тому, щоб світове господарство росло і процвітало? Але я не вірю, що самого егоїзму будь-коли вистачило, для переходу від злиднів до добробуту в межах західнього економічного світу. І я сумніваюсь, чи національного егоїзму досить для здійснення того самого промислового перевороту в світовому масштабі. Я вірю, що формуючі сили соціальної справедливості, людського піклування і християнського співчуття, що їх Маркс відкидав, як непотрібні буржуазні реклямні прикраси — якраз і є неодмінним проявом вільної духом людини. І поки співчуття і особиста відповідальність ще живі в людських душах, свобода може втриматись, може діяти і змінювати форми людського суспільства.

Ці сили перемогли кріпості егоїзму і безвідповідальності всередині західнього суспільства. Вони мусять тепер діяти, щоб поширити нашу візію і включити в неї весь людський рід. Признаюсь, що якраз вони, а не тільки збудники вузьких інтересів, дають мені надію на краще, багатше, заможніше майбутнє і на мирне пристановище для всього людства.

Кінець

З М І С Т

	Стор.
Передмова	5
НАЦІОНАЛІЗМ	7
ІНДУСТРІАЛІЗМ	33
КОЛОНІАЛІЗМ	60
КОМУНІЗМ	89
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ	115